

APÁCZAI CSERE JÁNOS

MAGYAR LOGIKÁCSKA
ÉS EGYÉB ÍRÁSOK

a szövegeket válogatta és jegyzetekkel ellátta
Szigeti József

TARTALOM

A BÖLCSESSÉG TANULÁSÁRÓL

MAGYAR LOGIKÁCSKA

ELSŐ RÉSZ

MÁSODIK RÉSZ

TANÁCS

HŰ ELBESZÉLÉSE...

TARTALMI KIVONAT SEIWERTTŐL

TARTALMI KIVONAT SZATHMÁRY PAP MIHÁLYTÓL

AZ ISKOLÁK FÖLÖTTÉBB SZÜKSÉGES VOLTÁRÓL ÉS A MAGYAROKNÁL VALÓ BARBÁR ÁLLAPOTUK OKAIRÓL

LEVELEK (1657-1659)

- 1 Apáczai János supplicatioja Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszonyhoz
- 2 Apáczai levele Geleji Katona Istvánhoz, udvarhelyi paphoz és espereshez
- 3 Apáczai supplicatioja Barcsay Ákoshoz

APÁCZAI TERVE AZ AKADÉMIA FELÁLLÍTÁSÁRÓL EGY MAGYAR AKADÉMIÁNAK LERAJZOLÁSA

A BÖLCSESSÉG TANULÁSÁRÓL¹

Apáczai János beszéde, melyben elmondja az összes mesterségek és tudományok hasznát, valamint azok keletkezését, továbbá, hogy miképpen jutottak el azok Ádámtól a zsidókhoz, a zsidóktól a kaldeusokhoz, ezektől az egyiptomiakhoz, az egyiptomiaktól a görögökhöz, a görögöktől az arabokhoz és latinokhoz; röviden érinti, hogyan haladt előre nálunk a műveltség, és éppen ezért az említett nyelvek ismeretének szükségességét bizonyítja; végül pedig megmutatja, milyen módon érheti el a magyar nép nemcsak azt, hogy e bölcsességnek részesévé legyen, hanem azt is, hogy rövid idő alatt mindezeket a népeket - ha nem is múlja felül őket - legalábbis utolérje.

Tartotta, midőn rektori² tisztét átvette a gyulafehérvári hírneves kollégiumban,³ 1653. november havában.

Nyomatott Utrechtben, Joannes á Waesberge műhelyében 1655-ben.

Nemzetes és műveltségben, erényességben, bölcsességben legnemesebb *Vargyasi Daniel János* úrnak, a fenséges erdélyi fejedelem főudvarmesterének, a gyulafehérvári kollégium kijelölt kurátorának, az erdélyi múzsák reményének, az én örökké tisztelendő uramnak és pártfogómnak.

A szegény és tehetségtelen emberekre nézve bizony szomorú, de a közvélemény szerint nagyon is igaz, nemzetes uram, az a sokat hangoztatott arab közmondás: In canalmakdaro jatimon, falhirszo bátilon. Ha nincs meg a tehetség, hiábavaló a törekvés. Ha ez a közmondás egyáltalán alkalmazható valakire, akkor az én vagyok; mert bár minden követ megmozgatnék, csakhogy kimutassam, mily hálás és lekötelezett híved vagyok, amiért velem annyi jót tettél - egyrészt akkor, amikor hazámtól való távollétem alatt arra méltattál, hogy rosszakaróim rágalmozó nyelvétől buzgón megvédelmezze, és másrészt hazatérésem óta, amikor is ugyanúgy pártfogolsz, mint azelőtt - mégsem jutok semmire: ugyanis annyira hiányzik ehhez a tehetségem, hogy minden törekvésem füstbe megy, hacsak jótéteményeid viszonzásaként nem fogadod e néhány lapot, itthoni munkásságom zsengejét. Nemes és nemzetes uram lekötelezett tisztelője:

Apáczai János

Nagyon kell csodálkoznom, hallgatóim, hogy azzal, amit ma tesztek, csaknem teljesen felforgatjátok, semmibe veszitek a jó gazdálkodás bevált módszerét, pedig ennek megőrzése éppen a ti érdeketek. Mert ugyan hány olyan gazda akad, aki ha helyesen akar cselekedni, egész háznépét összehívja, meghozza ilyen nyilvános helyen, csak azért, hogy egyik szolgáját számadásra vonja? Hiszen látjuk, a legtöbben jóakarattal megelégszenek azzal, ha szolgájukkal valamelyik belső teremben beszélgetnek, hogy túlságos félelemből vagy röstelkedésből hirtelenében el ne feledkezzék a szolga azokról a mentségekről, amelyeket a maga igazolására egyáltalán felhozhat. Ha Tullius Cicero egész testében megremegett, amikor beszédének közeledésére akárcsak rá is gondolt, még ha más ügyéről volt is szó, akkor engem - aki

¹ A latin nyelven elmondott beköszöntő beszéd címe: *Joannis Apáczai oratio de studio sapientiae*.

² Apáczai a gyulafehérvári kollégiumban a poétikai osztály vezető tanítója lett. A felső osztályok tanítóit (szintaxist, poétikát, retorikát vagy logikát tanítottak) megillette a rektori cím.

³ „Hírneves”, azaz főiskola jellegű kollégium.

Tullius ékesszólásától olyan messze állok, s hozzá még saját magam ügyében kell beszélnem, vándorutamról és távollétemről kell számot adnom - ily nagy és fényes sokaságnak már a puszta árnyéka is félelemmel töltene el, és szégyenszemre félholtra válnék, ha mindnyájatok derült arca kegyesen lelket nem öntene belém, és el nem hitetné velem, hogy nem szigorú számadásra, hanem sokkal nagyobb és fontosabb állásfoglalások érdekében hívtátok össze ezt az igen fényes gyűlést. Tehát, támaszkodva e páratlan jóindulatba vetett reményemre, kérve kérlek mindnyájatokat, szíves hallgatóim, hogy - ha darabos és mesterkéletlen beszédben szólok is azokról a dolgokról, melyektől mindnyájunknak, de főleg az erdélyi iskoláknak jóléte függ, tudniillik a bölcsesség tanulásáról - hallgassatok engem végig jóindulatúan, egy szívvel, egy lélekkel!

E szó: sapientia, hallgatóim, tulajdonképpen és közvetlen jelentése szerint testi dolgokra vonatkozik. Sapere ugyanis semmi mást nem jelent, mint a megízlelt dolog tulajdonságát és hatását lelkünkkel felfogni. Innen találóan viszik át az emberi értelem azon tevékenységének kifejezésére, melynek segítségével az elvekben és alaptételekben foglalt elgondolások lényegébe úgy behatolunk, hogy mindazt, amit innen következtetni lehet, előre látjuk. De értjük ezen a szón az egész műveltséget, bölcsességet, az értelem tevékenységét, és egyszóval az egyetemes enciklopédiát, vagyis azoknak a dolgoknak módszeres összefoglalását, melyeket tudni szükséges, és a jelen alkalommal mi éppen az utóbbi jelentésre irányítjuk figyelmünket, mivel az a szándékunk, hogy ebben a szóban foglaljuk össze mindazt, amit a legjobb és legszükségesebb tudunk az emberi élet folyamán. Minthogy pedig ilyen tudnivaló kétféle van: maga a nyelv és a nyelv által megjelölt dolgok, nem ok nélkül mondják a bölcsességről, hogy az egyrészt magukkal a dolgokkal foglalkozik, másrészt a nyelvvel, amelynek segítségével a megértett dolgokat másokkal közöljük. Mivel pedig a dolgok olyan természetűek, hogy vagy a természet, vagy a kegyelem világosságánál ismerhetjük meg őket, azért az első forrásból származó tudomány vagy ismeretkör az összes lehető dolgok általános tulajdonságai után - amelyekre a logika tanít - elsősorban is a testek kétféle matematikai mennyiségét érinti tárgyalásában, mégpedig az absztrakt mennyiséget, amellyel az aritmetika, és a konkrétat, amellyel a geometria foglalkozik; azután tárgyalja egyfelől a világegyetem részeit, az eget és csillagait, az asztronómiában, másfelől az összes földi testeket; az utóbbiakkal a fizika foglalkozik, ha azok maguktól léteznek, és tisztán természetiek, ha azonban mesterkéz ad nekik külső alakot, akkor a mechanika. A másik forrásból származó tudomány és bölcsesség pedig, melyet tudniillik a kegyelem, vagyis a szentírás világosságánál szerzünk, feladatul tűzi maga elé az egész emberi élet vizsgálatát, beleértve azokat a dolgokat is, amelyeket Isten nyilatkoztatott ki. Ezeknek az ismereteknek egy része üdvösségünk titokzatos teljesezésére vonatkozik, ezt tárgyalja a teológia; más része az erkölcsös életre, ezzel foglalkozik az etika; egy további része a házi életre, ezt tárgyalja az ökonómia; ismét más része viszont a polgári életre, ez a politika tárgya; de amennyiben a polgári életet a szokás útján bevett törvények szabályozzák, a jogtudomány is foglalkozik velük. Mivel mindezeknek az ismerete nagyon is szükséges, bölcsesség neve alatt kell összefoglalnunk őket. De ennek szelvében és hosszában messze nyúló határai a nyelvtudományt sem rekesztik kívül, sőt magukban foglalják mind a héber nyelvet, az összes nyelvek anyját, mind pedig a többi, főleg a görög, latin és arab nyelvet, mégpedig a következő módon: a szavaknak külön-külön való vizsgálatával foglalkozik az etimológia, az egyszerű beszéddel a mondattan, a beszéd díszítésével pedig a retorika. Hogy ezeket is valamennyit a bölcsesség neve alá lehet, sőt kell foglalnunk, a bölcs emberek számára kézenfekvő.

Ez tehát az a bölcsesség, amelynek hasznosságáról, korunkig való továbbfejlesztéséről, tanításának, tanulásának és továbbfejlesztésének módszeréről szeretnék elmondani néhány szót, mielőtt befejezem beszédemet. De hasznosságon ne értsetek egyebet, mint az említett tudományok jóságát és tökéletességét, melyet az illető tudományág feltalálója szem előtt tartott,

vagy amelyet szem előtt kellett tartania; ne értsetek egyebet, mint azt a hasznót, melyet az egyes tudományágakban való alapos elmélyedés nyújt a velük foglalkozóknak. Továbbfejlesztésükön sem kell itt egyebet értenünk, mint a különböző tudományoknak különböző népeknél való különböző művelését és fenntartását a világ kezdete óta. És mi a módszer? Ezen értem mindazon eszközök rendszerét, melyeknek elsajátítására éjt-napot egybetéve törekedniük kell mindenféle bölcsesség atyáinak, vagyis a kurátoroknak, anyáinak, vagyis a tanítóknak, és fiainak, akiket manapság tanulóknak hívnak, ha ugyan egyáltalán azon iparkodnak, hogy vidám szívvel és kellő időben élvezzék buzgóságuk és sokfelé kifejtett munkásságuk édes gyümölcsét.

Ha az említett tudományok hasznosságáról, hallgatóim, semmi mást nem lehetne mondani, mint azt, hogy kölcsönösen segítik egymást, éspedig annyira, hogy külön egyiküket senki sem értheti meg tökéletesen, csak ha egyúttal a többit is mind megtanulta, akkor, azt hiszem, máris eleget mondtam ahhoz, hogy az igazán szorgalmas tanulóknak kedvet ébresszek az összes tudományok módszeres művelésére, föltéve persze, hogy nem akadnak olyan vas-, vagy mondhatnám ólomfejúek, akik ezt a napnál világosabb érvet vagy fel sem tudják fogni, vagy rosszindulatból egyszerűen feleslegesnek tartják és elvetik. Mert ugyan van-e a tudományos élet egész területén valami, amit többször hangoztattak volna, és van-e világosabb, van-e elfogadhatóbb dolog, mint az, hogy a teológiát - méltóság, hasznosság és szükségesség tekintetében kétségkívül minden tudomány fejedelmét - a természet ismerete nélkül magyarázni és az ellenfelek támadásával szemben megvédeni lehetetlen? Vesszek el, ha nincs szükségem minden tudománynak, sőt az egész enciklopédiának segítségére, midőn a bibliát forgatom, ha tekintetbe veszem annak minden irányban kiterjedt mezejét. Mert bármennyire igaz is, hogy a szentírás önmagában elég, úgyszólván senkinek sem kell máshonnan világosságot belevinnie, hanem csak kihozni belőle: még sokkal igazabb az, hogy ezt csak az üdvösséghez szükséges dolgokra kell érteni. De jószágos Isten! mennyi minden előfordul itt is, ott is az egész szentírásban, ami nélkül az üdvösség ügyét tekintve bátran ellehetnénk, ha a legjobb és leghatalmasabb Isten nem azért hagyta volna ezeket ránk, hogy bennük szemléljük legfőbb és megfoghatatlan bölcsességét, jóságát és hatalmát! Megkövetlek mindnyájatokat, hallgatóim, a halhatatlan Istenre: megmagyarázhatja-e a dolgok valódi lefolyásának megfelelően a Teremtés könyve I. és II. fejezetét, aki nem kitűnő csillagász, fizikus vagy földrajztudós? Leírhatja-e Salamon és Ezékiel templomát, aki nem ért a mechanikához? Vagy leírhatja-e az ilyen a szent sátor, az oltárt, a frigyszekrényt, a gyertyatartót és több hasonló dolgot? Megfejtethi-e a próféták jóslatait és a Jelenések könyvét, aki nem történész? Elsorolhatja-e valaki, milyen részekre oszlik Palesztina szent földje, ha nem ért a földrajzhoz? Megismertethet-e a léptenyomon előforduló hangszerekkel, aki nem zenész? Eligazodhatik-e a Számok könyvének I. fejezetében,⁴ aki nem ért a számtanhoz? Megvilágíthatja-e az égnek, a napnak és a felhőknek a földtől való távolságát, aki nem ért a geometriához? Még tovább megyek! A Szentlélek végtelen sok okfejtése közül kimutathatja-e akár egyetlennek is az érvényességét az, aki nem ért jól a logikához? Hogy pedig a szentírás példáit mily nagyszerűen világítják meg, bővítik ki és bizonyítják világi írók is: az etika, politika, ökonómia és jogtudomány művelői, csak az tagadhatja előttem, aki még csak hírből sem hallott soha a Sztobaiosz gyűjtötte szentenciákról és sok más írónak etikai és politikai tárgyú könyveiről; és az, aki azt hiszi magáról, hogy ha a szentírásban feltalálható bármely dologról, bármily keveset is megtanult, már az egész dolgot vajmi kitűnően ismeri. Az ilyenek még nem tudják, hogy a bölcs nem beszél arról, amihez nem ért; nem tudják, hogy az Isten nem ludaknak nyilatkoztatta ki akaratát, hanem embereknek, akik a dolgok érzékelése és megfigyelése által, a dolgokból kiinduló következtetés, valamint a dolgok tapasztalása segítségével művelik ki értelmüket mélyebb dolgok felfogására.

⁴ Mózes IV. könyve.

Aztán meg nagyon sok dolgot nem is említ a szentírás. Ez azonnal szeme elé tárul annak, aki a szaktudományok tárgymutatóiába belepillant. Nos, ha azt hiszitek, hallgatóim, hogy mindezt az ujjamból szoptam, hallgassátok meg Augustinust, az egyháznak ama híres doktorát, aki a keresztény tanítás helyes és rendszeres megismeréséhez szükségesnek tartja nemcsak a latin, görög és héber irodalmat, hanem - hogy egyetlen fogalomba fogjam össze - az összes szabad tudományokat is. Erről a tárgyról írt is négy könyvet, melyekben az említett tudományok tanulására buzdít. De még inkább hallgassatok és figyeljetelek arra, amit az Isten, hangsúlyozom, az igaz Isten mond Jóbnak, az isteni férfiúnak isteni és égi szózat formájában:

„Hol voltál, mikor a földnek alapot vetettem? Mondd meg, ha tudsz valami okosat?

Ki határozta meg mértékeit, ugyan tudod-e; avagy ki húzta el felette a mérőzsinórt?

Mire bocsátották le oszlopait, avagy ki vetette fel szegeletkövét?

Mikor együtt örvendezének a hajnalcsillagok és Istennek minden fiai vigadoznának?

És kicsoda zárta el ajtókkal a tengert, amikor előtűnt, az anyaméhéből kijött;

Mikor ruházatává a felhőt tevém, takarójául pedig a sűrű homályt?

Mikor reávonam törvényemet, zárat és ajtókat veték eléje;

És azt mondtam: Eddig jöjj és ne tovább; ez itt ellene áll kevély habjaidnak...

Áttekintheted-e a föld szélességét, mond d meg, ha mindezt jól tudod?

Melyik út visz oda, hol a világosság lakik, és a sötétségnek hol van a helye?

Hogy visszavinnéd azt az ő határába, és hogy megismernéd lakása útjait.

Tudod te ezt, hiszen már akkor megszülettél; napjaidnak száma nagy!

Eljutottál-e a hónap tárházához; vagy a jégesőnek tárházát láttad-e?...

Melyik út visz oda, ahol szétoszlik a világosság, és szétterjed a keleti szél a földön?...

Van-e atyja az esőnek, és ki szülte a harmat cseppjeit?

Kinek méhéből jött elő a jég, és az ég daráját kicsoda szülte?

Összekötheted-e a Fiastyúk szálait; a kaszácsillag köteleit megoldhatod-e?

A Hajnalcsillagot előhozhatod-e az ő idejében, avagy a Göncöl szekerét forgathatod-e fiával együtt?

Ismered-e az ég törvényeit, vagy te határozod-e meg uralmát a földön?”

Még egyszer mondom, figyeljétek meg, tiszteljétek és bámuljátok ezeket a hatalmas Isten szájából eredő mértani kijelentéseket a világ teremtéséről, a Föld alapjairól és helyzetéről, a tenger és szárazföld ajtóiról, reteszeiről és bilincseiről; a fénytani kijelentéseket a világosság és sötétség lakhelyéről; a meteorológiai kijelentéseket a hóról és jégesőről; a csillagászati kijelentéseket a Fiastyúkról, a Kaszácsillagról és a Göncölszekérről, az égnek a Föld felett való hatalmáról és uralmáról; a földrajzi kijelentéseket a Föld nagyságáról és kiterjedéséről!

De hogy e kitérő után beszédem a kitűzött terv szerint visszatérjen rendes medrébe, nagyon kérlek mindnyájatokat, hallgatóim, bocsássatok meg, ha nem vállalkozom arra, hogy a természetre vonatkozó dolgok roppant tengerét a jelen körülmények között végig behajózzam. Bizony kifogynék az időből, ha beszélni akarnék a természettudományok legszebb részéről, tudniillik az égitestekről, ezen a körön belül az égről, állócsillagokról, bolygókról, üstökösökről, levegőről, légköri képződményekről. Bizony kifogynék az időből, ha a legbölcsebb királlyal, Salamonnal szólva mindent összehordanék itt a Libanon cédrusától kezdve a kő-

falból születő moháig; ha semmit ki nem hagynék az elefánttól kezdve a bolháig és serkéig, a tengeri cethaltól a folyami halacskaig, a sastól, a szárnyasok királyától a méhig, a szárnyasok legkisebbikéig; ha felsorolnám mindezeknek végtelen hasznát az emberi életre, és azt a számtalan jót, amelyet nekünk nyújtanak, hogy életünket kellemessé tegyünk, megszépítsük, meghosszabbítsuk, vagy hogy a betegséget testünkől kiűzzük. Mert nem akarom most elmondani, hogy minden időben kuruzslók tudatlansága volt az oka számtalan ártatlan ember kegyetlen halálának.

Hogy pedig a természeti jelenségekre mennyire fényt derít a matematika, erre legfőbb bizonyíték Platón Timaiosza,⁵ Arisztotelész Fizikája és Cartesius filozófiája. Platón Timaioszában ugyanis az Isten a világ lelkét számtani műveletek és arányok szerint alkotja meg, a testet pedig mértani idomok szerint építi fel. Arisztotelésznek viszont egész műve a mozgásról és nyugalomról, időről és égről, az állatok származásáról és fejlődéséről, szóval általában egész Fizikája a matematikán nyugszik; nemcsak példáiban, hanem alapjaiban is.

Ellentmond-e ezeknek Cartesius? Feleljen ő maga:

„Nem szólok többet - mondja - az alakokról, sem arról, hogy végtelen változatosságukból hogyan keletkezik a mozgások számtalan változata is, mert eléggé érthetőek lesznek azok maguktól is mindenütt, ahol csak alkalmunk lesz beszélni róluk. Föltételezem, hogy olvasóim vagy tisztában vannak már a geometria elemeivel, vagy legalább szellemileg eléggé erősek a mennyiségtani bizonyítások megértésére. Mert világosan kimondom, hogy a testeknek más anyagát nem ismerem, csak azt, amely mindenféleképpen osztható, alakítható és mozgással felruházott, azt, amelyet a mértantudósok mennyiségnek hívnak, és bizonyításaik tárgyául vesznek; nem is lehet bennük világosan vizsgálni semmi mást, csak a szóban levő osztásokat, alakokat és mozgásokat; nem tarthatunk felőlük igaznak semmi olyat, amit azokból a közös fogalmakból, melyeknek igazsága felől kétségünk nem lehet, oly világosan le nem vezethetünk, hogy matematikai bizonyítás gyanánt kell elfogadnunk. Mivel pedig ilyen módon a természet minden jelensége kifejthető, a fizikában véleményem szerint semmiféle más elv nem fogadható el, és nem is kell ilyet kívánnunk.”

Hát a matematika haszna tekintetében ilyen összhang, ilyen egyetértés van köztetek, fő-fő filozófusfejedelmek? Jaj akkor nekünk! Itt fekszünk a tudatlanság álmokórájának sírjában. Mily tunyák és restek vagyunk! Még mindig nem ébredünk? Még mindig nem hall a fülünk? Ezeknek a kijelentéseknek meglepő összhangja nem teremt minálunk matematikai életet, mozgást? Nem vesszük észre, mint Platón észrevette, hogy nemcsak „az Isten geometra mindenek felett”, hanem saját magunkban is - akár nyugszunk vagy ébredünk, akár ülünk vagy állunk, akár járunk vagy kelünk - a geometria hasznát érezzük. És persze mi, afféle díszvirág filozófusok, midőn eltaszítjuk magunktól az egész matematikát, még megpróbálunk tettünkről számot adni és azt mentesíteni! Tekintsetek Platón akadémiájának feliratára: „*Senki be ne lépjen, aki a geometriához nem ért!*” - és értsétek meg belőle, hogy kimondhatatlan hasznát vesszük a matematikának, ha alaposabban akarunk behatolni bármelyik mesterségbe vagy tudományba.

Volt éppen elég alapja Augustinus ama véleményének, hogy minden isteni és emberi dologtól távol kell tartani azt, aki nem sajátította el a számtani ismereteket. (A számtan tudniillik első része a matematikának.) És Platón ezt írja: „Hogyan? Hát sohasem vetted még észre, hogy akiknek tehetségük van a számtanhoz, azok éles elméjük minden más tudományág elsajátításában is? Ha pedig lassúbb és tompább felfogásúakat képeznek és gyakorolnak ebben a tárgyban, még ha egyéb tekintetben nem is érnek el velük jobb eredményt, az általános

⁵ A *Timaiosz* című dialógusában Platón a természetről vallott nézeteit fejti ki.

vélemény szerint gyorsabb és élesebb felfogásúakká válnak.” Ugyancsak Platón olyan nagy szerepet tulajdonított Epinomiszában a számtani ismereteknek, hogy aki ezekben járatlan volt, azt a legutadatlanabb és legsztelenebb embernek tartotta. Helyesen akarta hát Püthagorasz, helyesen akarta Platón, Arisztotelész és maga Cartesius is, hogy a fizikai tanulmányokat matematikai tanulmányok előzzék meg. Ugyanezt akarta Hippokratész, ugyanezt Galénosz is. Hippokratész ugyanis arra oktatja fiát, Thesszaloszt: szükséges szorgalmasan tanulmányoznia a számtant azért, hogy hasznát vegye a betegségek erősödésekor, enyhülésekor, periodikus kiújulásakor, változatainál és felismerésében; a geometriát pedig azért, hogy hasznosítsa a csontok elhelyezkedése, illeszkedése, kimozdulása, visszahelyezése, törés esetében össze-forrasztása, összeillesztése, kivétele tekintetében és általában mindenféle bántalom vagy gyógyítás esetén. Az ő nyomán Galénosz így ír: „Az atléták a versenyeken többnyire mindnyájan vágyakoznak a győzelmi babérokra, de nem készülnek fel tanulással annak elérésére. Így az orvosok is egekig magasztalják Hippokratészt, de mindent inkább megtesznek, mintsem hogy Hippokratészhoz hasonlókká legyenek. Hippokratész mind a geometriát, mind az asztronómiát az orvostudomány legfőbb támaszának tartja, de azok rátámadnak e tudományokkal foglalkozókra. Ilyen messze állnak attól, hogy ők maguk is alapos megismerésre méltassák ezt a területet.”

Haj, te tudálékos, a matematika világosságához el nem jutott ember! Többet látsz-e a természetbölcselő iskolájában, mint az Odisszeusz megvakította Polüphémosz a maga barlangjában?⁶ Mert ugyan mi az egész asztrológia?⁷ Mi volna egyéb, mint aritmetikai kiszámítása az égitestek mozgásának, mint geometriai ábrázolása és felmérése az égi gömböknek és csillagoknak hosszúság, szélesség és magasság kiterjedése szerint? Mi egyéb a politika vagy etika Platónnál, Arisztotelésznél vagy magánál az Istennél, mint a jó cselekedetek és nyilvános ténykedések részletes meghatározása ésszerűség, arány és egybevágóság tekintetében? A matematika fontosságából érthetjük meg azt is, hogy manapság Francia- és Angolországban, Dániában, Lengyel-, Olasz-, Magyar- és Erdélyországban nem viselnek háborút német katonák nélkül, mert bizony azok a matematikai tudományokban mindenkit túlszárnyalnak. Ezért van az, hogy Németország napról napra mindenféle új fegyvert szerkeszt.

Ámde a könny illik ide inkább, mint a beszéd, ha már, az egész magyar nép nagy és örök szégyenére, elborult tekintettel ugyan, de mégis kénytelen vagyok szemlélni nyomorúságunknak, ínségünknek, szégyenletes tudatlanságunknak és közönyösségünknek végtelen tengerét és azt a letörölhetetlen szégyenfoltot, hogy csaknem minden technikai kérdésben idegenekhez folyamodunk, de nem annyira fegyveres erőszak, és nem is annyira rabság miatt, mint egykor a zsidók, akik ekevasukat és kapájukat a filiszteusok táborába voltak kénytelenek vinni élesítésre, hanem a magunk hibájából, csupa álomkórságból, úgyszólván teljes meggondolatlanságból; számár tunyaságunk és tudatlanságunk miatt, mely nemhogy egy országnak, de egy értelmes embernek is szégyenére válnék; elkábult és kiégett öntudatunk miatt, mely nem érzi a nyomorúságot, és - hogy röviden kimondjam, ami a nyelvemen van - vakságunk miatt, mellyel az Isten ver bennünket, hogy meg ne lássuk pőreségünket, ínségünket, szegénységünket. Hazudnék, ha nem volna idegen nálunk az építőmester, idegen az ágyúöntő és tűzszerész, idegen a fazekas, asztalos, posztókészítő, kőfaragó, órás és minden másfajta mesterember, idegen annyira, hogy csaknem minden szerszámunkat az ő műszavaikkal jelöljük.

⁶ A skolasztikus természetfilozófiáról van szó, amely a biblia alapján akarta megmagyarázni a természet jelenségeit, nem pedig a természet törvényeinek vizsgálata útján.

⁷ A középkorban és az ókorban elterjedt áltudomány: a csillagok állása alapján próbálta megjósolni az ember sorsát.

Röstelkedjünk hát végre ilyen nagymérvű tudatlanságunkon! Érezzük már egyszer szégyen-
nek, ha ezek az idegenek továbbra is barbároknak, bárgyúaknak, nehézfejűeknek, faragatlan-
oknak hívnak bennünket! Mi jót hozhat az ránk, ha az idegeneknek örökké csak jóízű
nevetésre adunk alkalmat? Nevetnek rajtunk, és igazuk van! Hiszen énnekem is nevetetné-
kem támad, ha a tapasztalatlan magyarokra úgy sózzák rá áruikat, ahogy akarják, ha ravaszul
elcsalják pénzüket, mialatt valósággal érzik, mint híznak kövérré a mások szegénységén.

Mit mondjak végül a dialektikáról, mely a mesterségek mestersége, a tudományok tudomá-
nya? Mivel ez a képesség, amennyiben forrása a természet, nem egyéb, mint az értelemnek
velünk született ereje, mely által vitatkozunk és gondolkozunk, amely a dolgok nyomozására
és kutatására indít és serkent, amely által a lélek, mint naptól a világ, minden oldalról fényt
nyer a megfontolásra, amelynek erejével számtalan ember okosan és éleselméjűen vitatkozott,
magyarázott, gondolkodott már sok évszázaddal ezelőtt, mintsem hogy a vitatkozás
tudományáról egy betűt is leírtak volna; és mivel azt a képességet csak mesteri módon lehet
olyan alakra és formára kidolgozni, hogy megtanítsa arra, miképp kell általában minden
lehető dolognak valamennyi lényeges összefüggését megtalálni és a dolgok természetének
megfelelően elrendezni; így hát, mivel ilyen határtalan az ő fensége és nagysága, inkább
némuljon el lelkem, törjön össze tollam, mintsem, hogy olyasmi csússzék ki a számon vagy a
tollam alól, ami sérti az ő méltóságát; inkább megelégszem ezzel az egyetlen dicsérettel.
Mert:

Mint bábész borjú bámul az új kapura,

úgy kell minekünk mindenre barmok módjára bábészknunk, ha föl nem fegyvereztetjük
magunkat a logika világosságával, ha nem törekszünk arra, hogy semmit se gondoljunk,
semmit se beszéljünk, semmit se tegyünk, míg a logika erejét világosan fel nem ismerjük,
meg nem érezzük, meg nem látjuk.

Rátérek most beszédemben a bölcsességnek ama részére, amely azokkal a nyelvekkel
foglalkozik, melyekben az imént kifejtett bölcsesség vagy egészen, vagy igen nagy részben
benne rejtőzik, úgyannya, hogy senki sem mondhatja teljes joggal, hogy a bölcsesség birto-
kába juthat, mielőtt meg nem töri a diót, hogy kivegye a tartalmát, vagyis mielőtt meg nem
tanulja a nyelvet, hogy aztán bölcsen kiszedje a benne rejtőző tudományt, és azt megfelelő
alkalmazás útján a maga hasznára fordítsa. Mivel azonban nemcsak lehetetlen, de nem is
hasznos és szükséges mind megtanulni azokat a nyelveket, amelyek valami jót tartalmaznak,
meg kell elégednünk azzal a néhányval, amelyek vagy majdnem az egész bölcsességnek, vagy
a tudományok nagyobb részének kifejtésére vállalkoztak. Hogy pedig melyek ezek a nyelvek,
annak megállapítására a bölcsesség és az egyes tudományágak keletkezését, fejlődését kell
mérlegelnetek, hallgatóim. Kérlek hát benneteket, vegyétek velem együtt szemügyre, mily
változatos és csodálatos módon jutott el, költözött át a bölcsesség egyik nép és nyelv terüle-
téről a másikéra! Ebből majd tüstént meglátjátok, mely nyelvekkel kell alaposan foglalkoz-
nunk a bölcsesség kedvéért.

Mert az Isten, minden igaz és szilárd bölcsességnek ama kimeríthetetlen óceánja, miután
kimondhatatlan és határtalan bölcsességét, örök jóságát és legfőbb hatalmát eleven színekkel
rajzolta meg teremtményeiben, megteremtette az embert, Ádámot, mindnyájunk közös atyját,
akit minden igaznak és jónak ismeretével, emberi és isteni bölcsességgel eltöltött és fel-
ruházott; hogy pedig mind az emberi, mind az isteni bölcsességre ékes bizonyyságot adjon,
nyomban három olyan fenséges megnyilvánulásukat tárta az ember elé, amelyek méltóak arra,
hogy szorgalmas elemzésnek vessük alá őket.

Először is azzal, hogy rábízta az emberre ama gyönyörűséges kert gondozását, el akarta érni,
hogy ne csak a fákat, füveket és bokrokat ismerje meg, hanem sajátítsa el az égitestek és
csillagok alapos ismeretét is, hisz nélkül azokat nem művelheti alaposan. Ezért Vergilius

nemcsak művészien, hanem természettudományi szempontból is bölcsen zengi Georgica című költeményében:

Ám mielőtt a ki nem próbált földet hasogatnád,
Nagy figyelemmel adózz az időjárásnak, a szélnek,
Hogy művelék azelőtt, milyen a természete, módja,
Mit terem ott a talaj, s mi, amit nincs kedve teremni.
Ez szántó, amazon jobban sikerülhet a szőlő.
Egyik a fának örül, másik gyönyörű legelőt nyújt.⁸

Ezután az emberi bölcsesség másik tükrét is elébe tárta. Elébe vezetett ugyanis mindenféle állatot, és megparancsolta neki, hogy valamennyinek természetükhöz illő nevet adjon. Hogy ez mily nagy bölcsességet és okosságot igényel, világosan megmutatja Szókratész, saját korának legnagyobb bölcselője, Platón Kratüloszában:

„No és akkor, kedves barátom, vajon nem kell-e a névadónak értenie ahhoz, hogy hangokba és szótagokba tegye át a név természetét, és vajon nem úgy kell-e a neveket alkotnia, hogy mintául a név ősképet, az ideát vegye, ha igazán névalkotó akar lenni? Azon pedig, hogy nem minden névalkotó használja ugyanazokat a szótagokat, nem kell csodálkoznunk, hiszen a kovácsok sem ugyanazt a vasat használják, ha mindnyájan ugyanazt az eszközt is készítik ugyanarra a célra. Ha ugyanazt az ideát valósítja meg, még ha más vasból készült is, jó a szerszám, akár itt csinálták, akár a barbárok között.”⁹

És kevéssel alább:

„Úgy látszik tehát, Hermogenész, a névalkotás nem valami könnyű dolog, amint azt te gondold, és hogy akármilyen jelentéktelen ember, aki éppen akad, nem végezheti el ezt a feladatot. És igaza van Kratülosznak, amikor azt állítja, hogy természettől van a dolgoknak nevük, és hogy nem mindenki gyárthat neveket, csak az, aki figyelembe veszi minden dolognak természetétől meglevő nevét, és ezt az ideát hangokba és szótagokba tudja áttenni.”¹⁰

Az idézet útmutatása szerint a névadónak elsősorban is oly mélyen kell ismernie minden dolog természetét, hogy a megjelölésükre kiszemelt szónak hangjait is, szótagjait is természetüknek megfelelően tudja rájuk szabni. De Szókratész ezenkívül rámutat, és egyenes úton rávezet bennünket a dolgokban természetes módon gyökerező nevekre, vagyis azokra, amelyeket maga Ádám talált ki és alkalmazott a dolgokra. Hogy ezek a lehető legtermészetesebbek, legmegfelelőbbek és legillőbbek, ugyan ki vonhatná kétségbe? Legfeljebb az, aki a legtudatlanabbak módjára nem tudja, mit jelent árec, sámájim, ádam, árje,¹¹ s végül, hogy mi a jelentősége az egész héber nyelvnek, és milyen mély bölcsességgel fejezi ki a dolgok elnevezése által azok természetét! Feltétlenül azt kell tehát hinnünk, hogy az idézett szavakban - ott, ahol ezek azt állítják és erősítik meg, hogy minden élőlénynek az a neve, melyet Ádám adott nekik - a Szentlélek nyilatkozott meg.

De fölteheti valaki a kérdést: miben nyilatkozott meg és milyen volt az első ember isteni és teológiai bölcsessége? Állítom, hogy megvolt benne az is, mégpedig a legnagyobb fokú, legigazabb bölcsesség. Istent ugyanis oly tökéletesen, olyan pontosan ismerte, hogy mi ebben a földi életben ennek a tökéletes ismeretnek legfeljebb ha csíráival rendelkezünk. Hiszen az

⁸ Georgica, I. 50-55. Vietorisz J. ford.

⁹ Kratülosz, p. 389. D.

¹⁰ Kratülosz, p. 390. D.

¹¹ Föld, ég, ember, oroszlán.

Isten életét élte, így élete Isten akarata szerint folyt. Az Isten munkálkodott benne, az Isten dicsőségére. Az egyetemes erkölcsi törvény mint vele született képesség volt meg benne, melyből mint kiapadhatatlan forrásból származnak az etika, ökonómia és politika örök igazságai.

Mindezeknek érzékelhető, látható jeléül neki szánta a Mindenható az élet fáját. De százalmas bukása után e tündöklő fényességnek csupán szikrái maradtak benne, azok is csak a lehető legparányibbak, ti. a gondolkodás természetes képessége, melynél fogva érzékelésével, másvalaminek közvetítése nélkül, fel tudta fogni az akár önmagukban, akár okozatokként jelenvaló, érzékelhető dolgokat, még ha azok előbb ismeretlenek is voltak számára; ennél-fogva a megfigyelés által és az érzékelés útján felfogott dolgokat és azoknak kezdeti fokon levő ismeretét gondosan megjegyezte, s emlékezetében tartotta, indukció által gondosan összevetette az érzékelés útján gyakran felfogott és megfigyelés útján emlékezetében tartott dolgokat, és ebből biztos következtetéseket vont le, végül pedig kísérlet által és bármilyen más adódó alkalommal ezeket a már biztos ismereteket gondosan és alaposan felülvizsgálta. Mert kezdetben a természetfeletti adományokon kívül - gondolok itt szentségére, mellyel egész életét jámborságban, Isten akarata szerint tölthette; igazságosságára, mellyel hozzátartozói, vagyis fiai iránti kötelességét teljesíthette; ezek a természeti adományok megannyi hordozói és támaszai voltak - bőven elhalmozta őt Isten, az ő legfőbb alkotója, természeti adományokkal is, amennyit csak elbírt az emberi természet. Volt neki tudniillik kiváló értelmi képessége; ebből kifolyólag elsősorban élesen látó elméje, melynél fogva az egyes dolgokban minden részletet átlátott és felfogott; volt igen nagy tudása, mellyel megismerte a dolgok okait és lényegét; volt igen nagy bölcsessége, mellyel megállapította a kölcsönösségi viszonyoknak megfelelő és átfogó elveket; volt igen nagy okossága, mellyel minden dolgot felhasználásra tudott berendezni; és végül volt igen nagy és igen tökéletes mesterségbeli készsége, mellyel mindezeket a dolgokat a gyakorlatban hozzáértően alkalmazta. Mivel mindezen adományok közül a fentebb leírt módon valami kis részt igen nagy fáradtsággal, küszködéssel ugyan, de mégis visszaszerzett, azért fiait, akikkel hosszú ideig (kb. 930 évig) együtt élt, megtanította a legtöbb olyan dologra, melyet ő maga talált fel. Ékes bizonyosság erre Séth, Ádámnak nemcsak fia, hanem erényeinek és bölcsességének is örököse. Miután ezt - Josephus¹² szerint - atyja felnevelte, és eljutott abba az életkorba, amikor meg tudta különböztetni az igazat a hamistól, egész életét az erény tanulmányozásának szentelte. Minthogy maga is a legjobb emberré vált, magához hasonló unokákat hagyott hátra, akik, mivel mind csupa jó tulajdonsággal voltak megáldva, és békességben laktak hazájukban, örökös boldogságban éltek le életüket; és feltalálták a csillagászatot s az égi dolgok ismeretét. Hogy pedig fölfedezéseik az emberek emlékezetéből ki ne vesszenek, és így meg ne semmisüljenek, még mielőtt ismeretessé válnak (mivel tudták, hogy Ádám megjövendölte a világ egyetemes pusztulását, mégpedig egyszer tűzvész, másszor vízözön által), két oszlopot emeltek, és mindkettőre felírták felfedezéseiket, hogy ha történetesen a téglából emelt oszlopot az özönvíz ledöntené, a kőből épült oszlop fennmaradjon, s lehetőséget nyújtson az embereknek a tanulásra, a felirat tartalma pedig mindenki számára látható legyen. Mondják pedig, hogy ez az általuk emelt kőoszlop azonos azzal, mely még ma is fennáll Szíriában. Négy emberöltő múltán született Énókh, aki a csillagászat és az összes tudományok kitűnő ismeretéhez a jóslástudományt kapcsolta. Jóslásai közül egy maradt fenn, Jakab apostol idézi. Ez a görög költőktől annyiszor megénekelt Atlasz, akiről Vergilius így ír az Aeneis I. énekében:

... Rákezdi aranycitarán most
A fűrtös Iopas, mire őt oktatta nagy Atlas.
Énekel a bolygó holdrul, fogytárul a napnak;
Honnan az emberi nem s a barom: mi a tűz, mi a zápor;

¹² Josephus Flaviusról van szó.

Dail az esős Hyadok, Trion-ikrek s lomha Bootes
Csillagiról; mért száll oly sebtén a téli verőfény
Tenger alá, vagy az éjt mily ok késlelteti nyárban.¹³

Ettől származott Methuséláh és Lámekh útján Noé, a görögöknél annyira ünnepeelt Prométheusz, aki - mint Szókratész mondja Platón Philéboszában - ama nevezetes isteni adományt, a logika módszerét, egyszerre lopta le a sokat emlegetett tűzzel együtt. De ki hinné, hogy ez a leleményes ember nem volt jártas sok más dologban is! Hiszen annak a kornak emberei kétségkívül sokféle ismeretet kaptak örökségbe őseiktől. A hagyomány szerint nagyon értettek a matematikai, fizikai és teológiai tudományokhoz.

Ezzel lezárni a világnak és a bölcsességnek első korszaka. Nemsokára ugyanis - és itt Heurniust követem - az emberek balgatag eszét heves uralkodási vágy ragadta el, s így az istentiszteletet és a bölcsesség művelését elhanyagolták, megvetették és kialudni hagyták. Ugyanis Khám, Noé kisebbik fia, fegyveres erővel megtámadta és elfoglalta Szíriát, fivérének, Sémnek örökségét, üldözőbe vette a jámbor atyákat és mind a világi tudományt, mind a szent tanokat, melyek megváltásuk magváról szóltak. Urban,¹⁴ a kaldeusok fővárosában, Ábrahám hazájában, a tüzet tette imádás tárgyává, súlyos büntetést róva az ellenszegülőkre. Ennek törvényes fia, Nimród sok győzelmes csata után Bábelt tette meg birodalma székhelyének. De Ninus, Sém fia, elpártolva királyától, Asszíriát elfoglalta, és nagyon sok szép várossal ékesítette. Ezek között nagyságban és pompában a legelső város, Ninive lett az asszír uralkodók székhelye. Mikor ezt a babilóniak az Isten igazságos büntetéséből legyőzték és leigázták, s a világ megbabonázása Bábelre, erre a szintén hatalmas városra hárult, kétségkívül ez a város volt az, amely helyreállította az anyagi jólétet és a tudományok művelését. A tudománynak már a város pompája miatt is igen virágzósnak kellett lennie. Ez az, amiről a bölcs és ékesszavú Cicero megemlékezik:

„Kezdetben Asszíria lakói - hogy a régmúltból vegyek bizonyító érvet - országuk nagy kiterjedésű síksága miatt, mivel az eget mindenfelé szabadon láthatták, megfigyelték a csillagok pályáit és mozgásait. Ezeknek feljegyzése által az utókorra hagyták, hogy melyiknek milyen jelentősége van az ember életére. Ebből a népből valók a kaldeusok, akik nem mesterségük, hanem népük neve után kapták ezt az elnevezést. Ezek a csillagok tartós megfigyelés alapján - mint a hagyomány tartja róluk - létrehozták azt a tudományt, amellyel meg tudták jósolni, hogy kire milyen sors vár, és ki milyen végzetre született. Mondják, hogy hosszú ideig tartó művelés által, szinte azt mondhatni, számtalan évszázad alatt az egyiptomiak is elsajátították ugyanezt a mesterséget.” Így beszél Cicero.

Ehhez járult még ama hatalmas és a hozzákapcsolódó monda miatt sokat emlegetett toronynak az építése, melyben a hagyomány szerint Bél, Semiramis atyja a csillagok vizsgálatára adta magát. Úgyhogy méltán erősíti meg Epigenész nyomán Plinius, hogy a babilóniaknál 720 évi csillagvizsgálati feljegyzés volt égetett táblára róva. Megerősíti ezt Averroes is, aki szerint a kaldeusoknál nem kevésbé virágzott a filozófia, mint a görögöknél Arisztotelész idejében.

Valószínűleg ebben az időben, tudniillik a vízözöntől számítva a 291. évben élt Zoroaster, Baktria királya (az ti., aki sok forrás szerint az egész asztronómia és mágia feltalálója volt). Ő volt az őse India, Etiópia és az egész Kelet filozófusainak. Ezek művelték először az etikát, fizikát és asztronómiát. Zoroaster, miután Ninus háborúban legyőzte őt, maga vetett véget életének.

¹³ Aeneis, I. 740-746. Csengén J. ford.

¹⁴ Ur: Kaldea (Mezopotámia déli része) egyik legrégebb városa. Romjait az Eufrátesz folyó jobb partján találták meg.

Körülbelül ebben az időben született Ábrahám, aki abból a kaldeus városból, melyet Khám zsarnoki uralma bálványimádásra kényszerített, az Úr hívására Kánaánba költözött, és a föníciaiakat, akiknek ott kiterjedt föld felett volt hatalmuk, megtanította sok olyan dologra, amelyeket ő maga a babilóniaktól és őseitől kapott, és amelyeket hosszú idő alatt saját tapasztalatai alapján is sok oldalról kibővített. Ezért mondja Sabellicus:

Hogyha a hír hihető, legelőbb a fönici nép kezd
Csillagokat, pólust, mozgást vizsgálni az égen,
És a terek mélyén kijelölni az utat, a pályát.

Ezért mondja a nagy tudású Plinius is: „Maga a föníciai nép nagy dicsőséget szerzett a betűk feltalálásával, valamint a csillagászati, hajózási és haditudományokkal.”

Ábrahám náluk tartózkodott néhány évig. Ekkor történt, hogy borzalmas éhség támadt a környéken, úgyhogy Ábrahám kénytelen volt lakhelyet változtatni és Egyiptomba menni. Hírből tudta, hogy itt ez idő tájt bőséges volt a termés. Annál szívesebben ment oda, mert bizonyosra vette, hogy a szomszédos föníciaiakkal és kaldeusokkal való jószomszédság és kölcsönös érintkezés folytán ott is nagyon virágzik a filozófia. Magához a fáraóhoz, Egyiptom királyához ment, és mikor észrevette, hogy az rajong a filozófiáért, nagyon sok, még a király által el nem sajátított csillagászati ismeretet közölt vele. Így sokat értekezett csillagászati kérdésekről a fáraó papjaival is (akik sok mindent tanultak filozófiából, főleg matematikát, Hermész Triszmegisztosztól, aki Noé tanítványa, Khus nevelője, valamint Khus gyermekeinek, Izisznak és Ozirisznek tanítója volt, továbbá Aszklépiosztól is, Hermész Triszmegisztosz tanítványától); e papokat a csillagászati kérdések mélyebb megértésére vezette, beavatta őket a számtan ismeretébe, melyben eddig járatlanok voltak, megajándékozta őket az isteni bölcsesség sok más kincsével, melyeket később József és Jákob kétségkívül igen nagymértékben gyarapított. E papoknak megoszlott a feladatkörük. Egy részük ugyanis csak megfigyelte a csillagokat ama nevezetes, igen magas és híres piramisokról; más részük a megfigyeléseket értékelte, és megállapította a várható következményeket; voltak, akik a fizikára adták magukat; mások a mágiát művelték - ezek között Mózes idejében a legkiválóbb volt Ioannes és Jambres; ismét mások az állam kormányrúdjánál ülve az etikának és politikának szentelték törekvő fáradozásaikat; eközben voltak olyanok, akik a királyok történetét örökítették meg írásos emlékekben, de olyanok is, akik geometriával, földrajzzal vagy orvostudománnyal foglalkoztak igen nagy szorgalommal. Ezek a tudományok egytől egyig virágoztak Egyiptomban nemcsak az izraeliták Egyiptomba való bevándorlásakor, hanem egészen Mózes idejéig, akiről mondják, hogy képzést kapott az egyiptomiak minden tudományában. Hitsorsosaival bőkezűen megosztotta tudását az izraeliták kivonulása alatt és után is, míg végül az izraeliták Salamon király által jutottak el a tudományok legnagyobb tökéletességéhez.

Judeából azonban, és még inkább Egyiptomból Görögországba költözött a bölcsesség. Az orvostudományt Aszklépiosz vitte át (tőle származik a tizenhetedik nemzedékben a nagy Hippokratész), a misztikus teológiát pedig Orpheusz; Szolón és Lükurgosz a törvényeket, Püthagorasz és Platón, Szolón verrokona és sokan mások más tudományágakat; közülük legtöbben szenvedélyes tanulási vágyuk ösztönzésére Egyiptomba mentek, és a tudományok mérhetetlen kincseit hozták magukkal, jóllehet Görögországban azelőtt csak költők voltak: Linosz, Orpheusz, Homérosz, Hésziodosz. Így lett Görögország mindenféle műveltség újabb székhelye. Mint Diogenész Laërtiosz mondja, „a filozófiának valóban két kezdeti ága volt: az egyik Anaximandrosztól, a másik Püthagorasztól eredt. Anaximandrosz mestere a milétoszi Thalész, aki föníciai származású volt, de Egyiptomban is tanult, Püthagoraszé viszont a szír Phereküdész. Az előbbi filozófia volt az ún. jón filozófia, mivel Thalész jóniai volt, az utóbbi az itáliai filozófia, mert ennek alapítója, Püthagorasz, többnyire Itáliában bölcselkedett. A jón filozófia Kleitomakhosszal, Khrüszippossal és Theophrasztossal végződik, az itáliai pedig

Epikurosszal. Ugyanis Thalészt követte Anaximandrosz, Anaximandroszt Anaximenész, Anaximenészt Anaxagoras, Anaxagoraszt Arkhelaosz és ezt Szókratész, aki az etikát alapította meg. Az ő utódai a szókratikusok, főleg pedig Platón, aki megalapította a régi Akadémiát. Platón után következett Szpeuszipposz és Xenokratész, ez után Polemón, Polemónt követte Krantór és Kratész, Kratészt pedig Arkeszilasz, aki a középső Akadémiát állította fel. Őt követte Laküdesz, aki az új Akadémia megteremtője volt. Laküdeszt követte Karneadész, ezt Kleitomakhosz. Így végződik ez az irány Kleitomakhossal. A Khrüszipposz felé vezető ág pedig a következő: Szókratész után jött Antiszthenész, Antiszthenész után a Künikosz Diogenész, ő utána pedig a thébai Kratész. Kratész után a kittioni Zénón, Zénón után Kleanthész, utána Khrüszipposz. A Theophrasztossal végződő ág pedig a következő: Platón után jött Arisztotelész, Arisztotelész után Theophrasztosz. Ez hát a jón filozófia családfája. Az itáliai filozófiáé pedig a következő: Phereküdesz után jött Püthagorasz, Püthagorasz után fia, Thelaugosz, azután Xenophanész, majd Parmenidész. Őt követte az eleai Zénón, Zénónt Leukipposz, Leukipposzt Démokritosz, Démokritoszt többen; ezek között híres Neusziphanész és Nauküdesz. Utánuk jött a maga idején Epikurosz.”

„A filozófusok általában két csoportra oszlanak. Egyik csoport az ún. dogmatikusoké; ezek a dolgokról úgy tárgyalnak, mint amelyek megismerhetők. A másik csoport az ephektikusoké, akik tartózkodnak az egyhangú véleményről, és a dolgokról úgy vitatkoznak, mintha azok megismerhetetlenek volnának”... „Filozófiájuk három tárgykörre oszlik: fizikára, etikára, dialektikára. A fizika feladata a világ és a világban lévő dolgok magyarázata, az etika viszont az életről és az erkölcsökről szól, végül a dialektika mindkét tudományágba a bizonyító eljárást viszi.” E kérdések körül az említett filozófusok között viták és versengések folytak. Az akadémikusok egészen Platónig visszamenőleg mindenről mérsékeltlen ítéltek, és semmit nem erősítettek meg határozottan, kivéve Gorgiaszt és Prótagorasz, akikkel Szókratész nagy buzgalommal szállt szembe, és erőszakos fellépésükkel szemben megvédte a bölcselkedés régi módját. Szókratész módszerét Platón nemcsak megőrizte és helyeselte, hanem csodálatos módon tovább is fejlesztette. Utána az egyes filozófiai iskolákban kezdődő civódások miatt újra veszedelemben forgott a filozófia, mert mindegyik külön-külön a saját tudományát és elveit hirdette, s ezeket olyanok követték, akik ahhoz az iskolához, mintegy szolgásgba, minden érthető ok és meggyőződés nélkül szegődtek el. Ezért állítottak fel egymásnak ellentmondó tételeket a peripatetikusok a sztoikusokkal, a sztoikusok az epikureistákkal, az epikureisták pedig mindkét iránnyal szemben az Istenről, természetről, az ember számára elérhető legfőbb jóról, a tudományok műveléséről, azaz a bölcsesség egész területéről. Mindegyik úgy védelmezi a maga nézeteit, mintha az lenne a legigazabb és legbizonyosabb, pedig ily sokféle ellentmondás esetén bizonyos, hogy legfeljebb egy vagy egyetlen vélemény sem lehet igaz. Szókratész példája nyomán és erényének hatása alatt tehát erőteljesen kezdett ezekkel szemben fegyverkezni Arkeszilasz, később Karneadész és többen mások, hogy a bölcselkedés régi szabadságát és tekintélyét visszaállítsák. Ez a filozófiai módszer egészen Cicero koráig uralkodott. „Ebből már látható - mondja Talaeus -, miért voltak kezdettől fogva olyan nagy számban az epikureisták, a peripatetikusok és a sztoikusok, s oly kevesen az akadémikusok. Hogy miért voltak oly sokan Epikurosz hívei? Azért, mert az érzéki gyönyörök a legcsábítóbb úrnőink, akik hízélgéseikkel könnyen lépre csalnak nemcsak néhány embert, hanem hatalmas városokat és népeket is. Miért van oly sok peripatetikus? Azért, mert még a legképzetlenebb embernek is nagyon könnyű a filozófusok közt naphosszat asszonyi módon civakodni, pártfogolván a legfőbb jóra vonatkozólag azt a népszerű nézetet, hogy a gazdagság, magas rang, jó egészség, szép feleség, a zavartalan és folytonos jólét teszi az embert boldoggá. És miért van annyi sztoikus? Mert sok olyan durva és embertelen teremtés akad, akinek az a szép és kedves, hogy ha nem hatja meg az embert a könyörület és az emberiség, hogy ha az ember szigorúan és hidegen beszél.” Ha már egyszer egy nézet befészkelte magát ezeknek az epikureistáknak, peripatetikusoknak és sztoikusoknak a lelkébe,

úgy attól elállni szentségtörésnek tartották volna - mondja Cicero. És miért vannak olyan kevesen az akadémikusok? Azért, mert kevesen rendelkeznek erős és állhatatos ítélőerővel, és legtöbben menekülnek a tanulással és kutatással járó munkától. Ha ugyanis - hogy Ciceróval szóljak - nagy dolog megérteni az egyes szaktudományokat, mennyivel nagyobb dolog felfogni valamennyit! Pedig ezt kell tennie annak, kinek feltett szándéka, hogy az igazság megtalálása kedvéért akár ellentmond minden egyes filozófusnak, akár pedig egyetért valamennyivel.

Ilyen sivár volt a filozófia helyzete a görögöknél huzamosan, nemcsak Cicero, hanem egészen a Megváltó koráig, melyet Cicero 78 évvel előzött meg, úgyhogy Pálnak, az égi bölcsességgel felruházott filozófusnak, a sztoikus és epikureista filozófusokkal kellett vitatkoznia és mérkőznie Athénben. E filozófusok közül a sztoikusok tetszésük szerint gondoltak ki új vallást, az epikureisták pedig minden vallást kigúnyoltak, s így mindig erős akadályai voltak a keresztény vallás terjedésének. Ezért nehezen tért át közülük bárki is a kereszténységre. Ugyanez volt a helyzet a peripatetikussal, akik a krisztusi tanokkal merőben ellentétes alaptételeket védelmeztek. Csak Platón követői, vagyis az akadémikusok, akikben a bölcsesség és szilárd erkölcs is megvolt ehhez, karolták fel mindig nagy számban a keresztény vallást, védelmezték azt mindenféle ellenséggel szemben. Ilyen volt többek között Alexandriai Kelemen, Iustinus, Irenaeus, Origenész és sok más, az újtestamentum hatása alatt álló görög filozófus, világiak is, egyháziak is, akik Görögországban nagy számban működtek egészen addig, míg e birodalom fénye hanyatlani kezdett, és a törökök szörnyű dúlásai a tanszékeket mindenütt felforgatták, a mit sem vétő könyvtárakat pedig borzalmas tűzvész martalékává tették.

Íme, hova nem jutottam beszédemben! De csak könnyhullással lehet megemlékezni az alexandriai könyvtárról, mely a legjobban felszerelt könyvtárak közül is a legnevezetesebb volt az egész földkerekségen. Barbár pusztulásának okozója egy véres emlékü, nemcsak emberhez, de oktan állathoz sem méltó fogós okoskodás volt, melyet Omár, a törökök fejedelme¹⁵ válaszként adott vezére, Amru által a közbenjáró Philoponosz grammatikusnak, hogy ti. e könyvtár könyvei vagy megegyeznek az Alkoránnal, vagy ellenkeznek vele; ha megegyeznek, elegendő az Alkorán, ha ellenkeznek, meg kell őket semmisíteni. Az ott talált könyveket a kalifa parancsára egytől egyig széthurcolták, hogy a fürdőkben elégezzék. Csak több mint fél év múlva fogyott el teljesen ez a fűtőanyag. Bámulatra méltó dolog ez, különösen annak, aki a szaracénok történetéből tudja, hogy Alexandriának akkoriban négyezer fürdője volt! Ó, gyászos nap, te leggyászosabb a művelt emberek egész világában! Legszerencsétlenebb nap, te! Sohase számítsanak a múzsák ünnepnapjai közé! Föl ne virradjon rád soha a bölcsesség napsugára! Legyen átkozott az, akinek akkor igája alatt nyögtél, vesszen ki annak emlékezete is a népek uralkodóinak sorából! Jöjjetek múzsák fiai, keljetek siralomra velem együtt! Akkor rabolták el tőletek ama híres filozófusokat, teológusokat, matematikusokat, filológusokat és történetírókat, akiknek nevét műveik címeivel együtt megpillanthatjátok szükségűen felémelve egyes szerzőknél, de magukat a műveket soha, de soha nem vehetitek kézbe.

De míg a török barbárság ilyen esztelenül dühöngött, az arab szellem újra felélesztette a régiek előbbi műveltségét. Az Omriadok uralma alatt ugyan - Saed kádi szerint - az arabok nem foglalkoztak más tudományággal, mint saját nyelvük és jogrendszerük feldolgozásával, kivéve az orvostudományt, melynek a szükség szerzett becsületet; mikor azonban a Hashemidákra szállt a hatalom, azok sorában a második uralkodó, Abu Gyafar Almansor felkarolta a nemesebb tudományágakat, és a jogtudományban való jártasságát, melyben ki is tűnt, a filozófiának, azon belül pedig főleg az asztronómiának tanulmányozásával egészítette ki. De

¹⁵ Apáczai nem az araboknak, hanem a törököknek tulajdonítja a híres alexandriai könyvtár elpusztítását.

aki a tudományos életet a későbbi magas fokra emelte, az a hetedik Hashemida, Al Mamon volt. Ez az uralkodó - Pococke szavai szerint - a tudományok iránti lelkesedésében a nekik kijáró köteles tiszteletet leróva, hogy a tudományokat a maguk helyén keresse, a legkiválóbb görög írók még fennmaradt műveit követve a fejedelmi udvarok könyvtáraiban felkutatatta, és mindenfelől összegyűjtötte, jutalmak kitűzésével jeles tudósokat arra csábított, hogy ezeket arab nyelvre lefordítsák, másokat pedig tanulmányozásukra biztatott, a tudósok írásművei iránt személyesen is érdeklődött, méghozzá szívvel-lélekkel, és minden követ megmozgatott a tudományos élet előmozdítására. Valóban fejedelemhez méltó törekvés! Így aztán rövid idő alatt az egész Keleten és Nyugaton mindenfelé eljutott az arab nyelv és vele együtt mindennemű bölcsesség fénye is, amely e nyelven kifejezésre jutott és testet öltött. Így Al Mamonnak és utódainak pártfogása mellett, mint Savihus mondja, a tudósok szorgalma és tehetsége oly magasra emelte az araboknál a tudományt, hogy az, úgy látszik, alig maradt el a görögöké mögött. Éles elméjű és páratlan szorgalmú tudósaik tudniillik egyetlen tudományágban sem hagytak semmit érintetlenül. Ami nagyszerűt Görögország alkotott, azt magukévá tenni el nem mulasztották, és sok mindent hoztak létre - a maguk erejéből s nem átvétel útján -, ami hasonlóképpen nagyszerű volt. Fényes bizonyosság erre Averroes, Arisztotelész híres fordítója és magyarázója, továbbá Avicenna, a jeles orvos és filozófus, aki Eukleidész *Elemek* című művét fordította arabra és látta el nagyszerű magyarázatokkal; s aki állítólag nem volt több tízévesnél (984-ben született Kr. u.), amikor már nagy hévvel tanulta a humán tudományokat és mindazt, ami az Alkorán megértéséhez szükséges, 18 éves kora előtt pedig már a fejében volt az egész enciklopédia. Ez alatt az idő alatt, a hagyomány szerint, nem aludt át teljesen egyetlen éjszakát sem, és napközben sem ért rá másra, csak az olvasásra. Ha valami nehezen érthető dologra bukkant, a templomba ment, hogy a nehézség megoldására az Isten segítségét kérje. Nem hivatkozom a nagy Rabbi Maimonidesre, arra a híres filozófusra, orvosra, jogászra és teológusra, aki Hispániában született (Kr. u. 1131-ben): hogy ennek mily hasznót hozott az arab nyelv tanulása, azt kleanthészi virrasztás mellett írt, bámulatos tudással telezsúfolt műve, *A tévelygők útmutatója* teszi világossá. Nem beszélek itt most azokról a mindenfajta tudomány területén kimagasló művekről, melyeket az arabok alkottak az alatt a teljes hét évszázad alatt, míg e tudományágak virágoztak náluk, majdnem az egész Afrikában, Ázsiában, sőt európai területen, Hispániában is. De mivel semmi sem marad mindig ugyanabban az állapotban, így a barbár török fegyverek súlya alatt végül hanyatlani kezdett náluk is a tudomány, s elvesztve régi tekintélyét, egyben régi erejét is elvesztette.

A már említett barbár törökök szörnyű pusztításai által Görögországból kiűzött műzsák Itáliában és Galliában kerestek új lakhelyet. Nem mintha Latium nem ismerte volna el őket lányainak már azelőtt is, hisz Cicero kora óta - aki először írt a latinoknak saját anyanyelvükön filozófiai műveket, amint azt maga is tanúsítja néhány helyen - Itáliában nem egy minden tekintetben kiváló képzettségű és híres ember virágzott, mint Lucretius, Vergilius, Ovidius, Horatius, Plinius, Tertullianus, Augustinus és sokan mások, hogy ne is említsem Enniust, Plautust, Terentiust, akik magánál Cicerónál előbb éltek, és voltak olyan jelentős filozófusok. De a tudományok a gótok első itáliai pusztításai óta mindaddig a barbárság mély sírjába voltak temetkezve, míg a görög forrásból föl nem támadtak, és új életre nem ébredtek, mégpedig hontalanná vált, Itáliában élő görög tudósok fáradságos munkája és igen nagy buzgalma által. Ezek sorában elsők voltak: Immanuel, Khrüszolorasz, Gregoriosz Trapezuntiosz, Theodórosz Gaza, Ioannész Argüropülosz, Démétriosz, Khalkondülasz, Markosz Muszuros, Ioannész Laszkarész, Gregoriosz Tiphernasz, Heironümosz Szpargiatész, akiknek működése nyomán sok évszázad után visszatért a görög ízlés Latiumba, és a tisztességet adó humán tudományok is visszanyerték régi erejüket, kiszabadulva a skolasztikusok szennyéből és tövises bozótjából; kezdték Arisztotelészt és a többi görög írókat nyilvánosan tanítani, megkezdődött a régi görög művek fordítása, a leghasznosabb szövegmagyarázatok s tanulmányok

napfényre hozatala és kinyomatása. Így ezek a tudósok merészen ugyan, de igen szép sikerrel fejlesztették tovább a latin nyelv kifejező képességét is. Ebben Gazáé a fő érdem.

Mikor azonban túlságos hiszékenység vert tanyát az emberi lélekben és Arisztotelésznek valamiféle filozófiai mindentudóságot kezdtek tulajdonítani, az evangéliumi világosságnak Luther, Bucer, Oecolampadius, Zwingli és Kálvin által való újjászületése után támasztotta nekünk az Úr a múlt században Petrus Ramust, aki segítséget hozott az akkoriban már haldokló igazi filozófiának, megtisztította azt az értéktelenebb évszázadok hulladékaitól, megcáfolta a hamis és a keresztény igazsággal ellenkező tanokat, az igazság ragyogásával elűzte a kimmeriosz homályt,¹⁶ és pompás módszerének fényével szép rendet teremtett a filozófia zavaros káoszában. Hites tanú erre a grammatika, retorika, dialektika, aritmetika, geometria. És bizonyítékai ennek az ő grammatikai, retorikai, dialektikai, matematikai, fizikai, metafizikai magyarázatai és a vallásról szóló magyarázó jegyzetei. Ó, jámbor és tudós szellem! Bár csak egy parányi részével rendelkezném a te ékesszólásodnak, hogy szépen emlékezhetném meg - feltéve, hogy nem volnék fogytán az időnek - a te tragikus sorsodról ez előtt a fényes gyülekezet előtt. Mikor Párizsban *Megjegyzések Arisztotelész dialektikájához* című munkádat megszokott és elfogadott módon, úgy ahogy azt a filozófusok évszázadokon át szokták, kiadtad, az volt a vélemény rólad, hogy minden tudományt összezavarsz, az emberi és isteni jogokat felforgatod, az emberi véleménynyilvánítás minden szabadságát megsemmisíted, végül, hogy e világot mintegy világló napjától fosztod meg; és ezért mint e nagy gazság szerzőjét, persze, tűzhalálra ítélték, hogy meglakolj bűnödért. Alighogy elolvasták *Megjegyzéseidet*, nem az Akadémia elé idéztek, hogy ott vitatkozás útján megvédhesd nézeteidet, hanem az Akadémia nevében a főbenjáró ügyekben ítélő törvényszék tárgyalására hurcoltak és új, eddig soha nem hallott vád alá fogtak: azért, hogy ellentmondasz Arisztotelésznek, a teológiából és a tudományokból szeded ki az életerőt. Kockán forog hírneved és minden javad. *Megjegyzések* és *Tanítások* című műveidet koholt vádak alapján, ügyed kivizsgálása nélkül elítélik, téged, a szerzőjüket, a filozófia egész területéről súlyos büntetés terhe alatt száműznek, és eltiltanak attól, hogy szóban vagy írásban bármikor a filozófia bármely területére lépj. Mily nyomorult emberi sors! Íme, milyen messzire jutottunk el az esztelenségben! Lám, aki kiváló érdemeket szerez az emberiség irányában, a legrosszabb híre támad. Amde mérhetetlen az Isten jósága! Lotharingiai Károly bíboros ezt a vérszomjas ítéletet eltörli, Ramust korábbi becsületébe visszahelyezi, s a tudós a király kegyéből visszakapja a filozófiai munka óhajtott szabadságát. Tőle indul ki azután a reformátor-filozófusoknak az a hatalmas sora, mely e nagy vezér irányításával tudományos és hasznos magyarázatokat adott ki mind a világi, mind az egyházi írókhoz, sikeresen működve az önálló tudományos kutatás területein is éppúgy, mint műveinek közhasznú terjesztésében is. Erről is vannak minden gáncson felülmúló tanúink, ti. a különböző enciklopédia-írók: Martinius, Fabritius, Alstedius, Keckermann és mások. Csak a vak nem látja ezek működésében Ramus hatását, még ha nem szándékos is ez a kölcsönzés. Mi legalábbis a mi enciklopédiánkban azon fáradoztunk, hogy ha Ramus föltámadna halottaiból, ezt a művet a többi ilyen munkánál inkább magáénak fogadhassa el, s köszönetet mondhasson nekünk nemcsak azért, mert vágyát megvalósítottuk, hanem azért is, hogy ő, aki nem tudott magyarul, általunk végre magyar nyelven szól a magyaroknak filozófiai kérdésekről.

Mivel azonban sem egyetlen ember, sem egyetlen évszázad nem volt képes arra, hogy a filozófiai bölcsességet tökéletességre emelje, nem akarta a mindenható Isten, hogy a mi korunk is meg legyen fosztva jóságának tanújelétől. Ezért támasztotta a világnak e késő vén korában - úgy, hogy az előző évszázadok alaposan megirigyelhetik tőlünk - René Descartes-ot, az egész

¹⁶ Homérosz szerint a kimmerioszok a legtávolabbi nyugaton, az alvilág bejáratánál laknak. Országukat köd és sötétség borítja.

filozófia újjáteremtőjét, századunk páratlan ékességét és díszét, mind származás és család, mind műveltség és erények tekintetében oly nemes férfiút. Mikor ez látta, hogy a filozófusok birodalma folytonos vetélkedéssel, civódással és asszonyos perlekedésekkel van tele, az a gondolata támadt: el lehet-e juttatni valahogyan a filozófiát a matematikai tudományok bizonyosságáig. Nem csüggedt el, és kétségbevonat minden olyan dolgot, amelynél csak a legcsekélyebb alkalom is adódott a kételkedésre; minthogy ilyen módon saját eszének mint még eközben is gondolkodó dolognak létéről semmiképpen nem kételkedhetett, arra a következtetésre jutott: lehetetlen, hogy az ne létezzék. Míg ezt kutatja, fölismeri, hogy az Istennek is szükségképpen léteznie kell. Azután pedig felismeri a testet, vagyis azt a dolgot, amely kiterjed hosszúságban, szélességben és mélységben, különböző módon mozgatható és alakítható. Mivel ezek az elvek egyrészt kisszámúak, másrészt nagyon világosak, és ha az egész emberi bölcsesség ezekből levezethető - mint ahogy biztosan levezethető, hiszen ezt Cartesius már régóta nagyrészt véghezvitte -, akkor ebből az következik, hogy a filozofálásnak ez a módszere valamennyi között a legjobb. Ebből magának a szerzőnek véleménye szerint - amivel azonban tapasztalatunk alapján mi is egyetértünk - ilyenfajta gyümölcsök szedhetők. Első az élvezet, amely áthatja azt az embert, aki sok, eddig ismeretlen igazságot fog benne megtalálni. A második az, hogy ezeknek az elveknek az újra meg újra való alkalmazásával lassanként hozzászokunk ahhoz, hogy bármilyen elének kerülő dologban helyesebben ítéljünk, és így bölcsébbé váljunk. Ez a gyümölcs teljesen ellentéte annak, amit az általánosan használt filozófia terem. A harmadik gyümölcs az, hogy ezekben az elvekben foglalt igazságok, mivel a legvilágosabbak és legbizonyosabbak, minden vitaanyagot megsemmisítenek, és így szelidségre, egyetértésre hangolják a lelket. Éppen ellenkező eredménnyel járnak tehát, mint a skolasztikus irányzatok vitatkozásai, melyek azokat, akik e vitákban gyakorolják magukat, alig észrevehetően vagy észrevétlenül még veszekedőbbé és makacsabbá teszik, és alighanem első okai a hitszakadásoknak és viszályoknak, melyek ma is zaklatják a világot. Az utolsó és legfontosabb gyümölcse ezeknek az elveknek, hogy gondos alkalmazásuk által a lehető legtöbb igazságot fedhetjük fel, amelyeket maga Cartesius nem fejtett ki, és így ezekről amazokra fokozatosan haladva előre, idővel az egész filozófia tökéletes ismeretéhez, a bölcsesség legmagasabb fokához juthatunk el. Ez lesz az emberi bölcsesség igazán nagy és egyben legvégső korszaka.

Íme, hova ragadott el a tárgy kellemes változatossága! Visszatérek azonban kitűzött célomhoz. Mondani akarok egyet-mást a nyelvtanulás szükségességéről is. De nehogy azt mondják rólam, hogy fényes nappal gyertyát gyújtok, nem szólok most a latin nyelvről, melyen az egész Nyugat beszél, s aligha van Európában olyan eldugott falu, ahol ne értenék; melyen mindenfajta tudományos ismeretet és a tudomány minden vívmányát az utókorra hagyjuk; melyen csaknem az összes történeti műveket olvassuk; melyen a tudósok összes fejtegetései, szövegmagyarázatai, értekezései és vitái megszólalnak. Fordítsuk most figyelmünket a görög nyelv mérhetetlen hasznára.

A görög nyelv Platóntól kezdve (aki Kr. e. 266 körül virágzott)¹⁷ egészen Kr. u. kb. 1400-ig magában foglalja mindazt, amit a latin nyelvről mondhatunk; ami azonban különösen fontos: manapság a görög nyelv ismerete nélkül senki sem juthat el oda, hogy teljesen megérthessen mindent. Kételkedik ebben valaki? Mondja meg hát, aki nem tud görögül, mit jelentenek ezek a szavak: grammatika, etimológia, szintakszis; vagy pedig ezek: retorika, tropus, metonímia, metafora, synekdoché, ironia, epanorthosis, aposiopesis, epizeuxis, epanalepsis és sok más elnevezés a retorikában! Mit jelent a dialektika, axióma, szillogizmus, metódus? Vagy a matézis, aritmetika, geometria, centrum, perimeter, diameter stb. Mit jelent a fizika, asztro-nómia, zodiacus, pólus, tropikus stb.? Mit jelent a geografia, muzsika, diapente, diapanton,

¹⁷ Tévedés! Platón i. e. 427-347-ig élt.

diatessaron stb.? De minek fárasszalak benneteket is, hallgatóim, meg magamat is a példák terhes felhalmozásával! Tekintetek bele, ha akartok, a szótárakba, és csodálkozni fogtok, hogy azok unos-untalan odarakják ezt a megjegyzést: görögből ered, görögből ered, görögből ered. De ki érti meg ezekben a „görögből ered” megjegyzést, ha nem ismeri a görög nyelvet! Hozzájárul mindehhez a nyelv nemes finomsága, mellyel annyira kiemelkedik a többi nyelv közül, mint

*Földön kúszó cserjék közt kimagaslik a ciprusz.*¹⁸

Hallgassuk meg erről Quintilianust: „Úgy látom - mondja -, a latin nyelvnek nincs meg az a bája, mellyel csak az attikai nyelv rendelkezik.” Hallgassuk meg Gelliust is: „Gyakran felfigyeltem a görög nyelvnek olyan szavaira - és sok van ilyen -, amelyeket vagy nem tudunk egyetlen szóval visszaadni, pedig görögül egyetlen szó az, vagy ha több szót használunk is a dolog megjelölésére, akkor sem tudjuk olyan világosan és találóan kifejezni magunkat a latin nyelven, mintha a görög mondaná azt két-három szóval.” Lucretius is megvallja, hogy sok mindent fejez ki a görög szóval, mert a latin nyelv szegény új fogalmak jelölésére. Hát az ugyan miért van, hogy a latin írók, valahányszor olyasmit akarnak mondani, hogy azon az olvasók csak a legszebbet, legfinomabbat értsék, attikai kellemet, attikai élcet, attikai báj, attikai ékesszólást emlegetnek, és bárminek is éppen az attikai jelzőt adják? Nem is akarom megemlíteni, hogy a szentírás egy részét ezen a nyelven írták;¹⁹ nem látom ugyanis még világosan, hogy ebben magának a nyelvnek fénye és kelleme, vagy ellenkezőleg, a benne található különböző hebraizmusok jelentenek-e nagyobb értéket.

Feléd közeleg sietve beszédem, héber nyelv, minden nyelv anyja, te! Hiszen te tanítasz meg minket magának az Istennek és az isteni dolgoknak ismeretére, te nyújtod az ember és az emberi dolgok igaz rajzát, egyedül te írod elő a jobb élet elnyerésének igaz útját. Téged a felséges Isten teremtett az első ember számára. Ő maga általad szólott. Ádám téged használt a paradicsomban, és téged használt az újonnan született világ. A zord Mózes, a homályos próféták, a kegyetlen királyok beszéde általad vált oly gördülékennyé, oly világossá és ékes szavúvá. Te szent vagy, bölcs vagy, isteni vagy. Ha minden más nyelv elenyészik is, te fennmaradsz. Az örök életben is téged fognak használni. Mily kedves, mily kellemes, hallgatóim, a tudósnak ismernie ezt a nyelvet, mely egyedül tartalmazza az igaz bölcsességet, magának a felséges Istennek a bölcsességét; mely egyetlen nyelvként teremtett a világ kezdeteivel egyidőben; mely Krisztus előtt minden szentnek anyanyelve volt; melyen a szent könyvek nagyobb részének sorait rótták. Mit szóljak az egész ószövetség általánosan ismert kitűnő kommentárjáról, a kaldeus parafrázisról? Mit szóljak az újszövetség szír parafrázisáról, melynek nyelve a Megváltó anyanyelve volt? Mit szóljak a talmudról, a zsidók bölcsességének egyetemes és hiteles összefoglalásáról? Mit a rabbinusok kitűnő kommentáraitól és írásairól? Aki a rabbinusok nélkül az ószövetséget magyarázni próbálja, Munster tanúsága szerint esztelenül cselekszik; Vatablus, Junius és Tremellius többször szántottak ezek tinójjával, mintsem hinné az ember. Meri ezt valaki tagadni? Olvassa el Hackspann művét: *A zsidó írók változatos és sokféle felhasználásáról a teológiában*, akkor majd elismeri, hogy soha egyetlen teológus sem volt és nem is lehetett megfelelő eszközökkel felszerelve a teológia alapos tanulmányozásához, ha a rabbinusok műveinek ismeretével nem rendelkezett. Nem időzöm most Forster tréfába illő balfogásánál, aki a kezdők előtt is nevetségessé tette magát a *lájla*²⁰ szó értelmezésével, és nyilvánvalóvá tette, hogy azokból üz gúnyt, akiknek műveit

¹⁸ Vergilius, Bucolica, I. 25.

¹⁹ Az Újszövetség eredeti nyelve a görög.

²⁰ lájlá = este.

olvasásra sem méltatta. Nem állja meg a helyét az az ellenvetés sem, hogy mindazt, ami azokban az iratokban nagy jelentőségű, mások már kiszedték, s valamely közismert nyelven közölték velünk, és hogy - ami pedig a fődolog - magát a bibliát is már sokan nagyon pontosan lefordították. De Isten és ember a tanúm, nincs ennél vakmerőbb állítás! Lehet-e olyasmit megtörténtnek mondanod, aminek megtörténtét nem látod? Honnan tudod, hogy a biblia bármelyik fordítása minden szempontból tökéletes? Honnan tudod, hogy Hieronymus, Pagninus, Junius vagy valamelyik más fordító sehol sem tér el az igazságtól? Éppen ellenkezőleg. Nagyon is világosan észreveheted, hogy gyakran ellentmondanak egymásnak, kölcsönösen cáfolják egymást, és kimutatják egymás tévedését, s hogy éppen ezért csak egy lehet az igaz, már akármelyik is a sok közül. Erre újra azt válaszolhatod: Hiszen ez mind jó és szép, de mi akár nélkülük is ellehetünk. Erre viszont azt mondom: Ha csak azt kell megszerezned és gondoznod, amit egyáltalán nem nélkülözhetsz, akkor szúrasd ki a szemedet, mert ha van vezetőd, szem nélkül szépen ellehetsz. De talán újra azt mondd, hogy ami fontos volt bennük, azt a keresztények már előbb kiszedegették. Hallgasd meg a filológusok közül l'Empereur Constantinust: „Ilyen fontos hát a rabbinikus nyelv tudása. Hiába remélik igen sokan, hogy nélküle eljutnak az ótestamentum alapos ismeretéhez. Mert ha a rabbinusok tévednek is sok dogma magyarázatában, nekik mégis csak anyanyelvük a héber nyelv. Ebben azért képezik magukat egyre tudósabbá, hogy a helyes beszédet is elsajátítsák, sok segédeszközük is van, melyek előmozdítják a nyelv pontosabb megismerését; s egész életükön át ezzel foglalkoznak. Mindez bárkit meggyőzhet arról, hogy nagyon hasznos az a munka, amelyet műveik olvasásával töltünk.” És kevés alább: „Mily nagy haszna származik e tekintetben a rabbinusok olvasásából bárkinek, aki állandó munkával eljutott odáig, hogy saját maga kérhet tanácsot a zsidó magyarázóktól, ha végre megismeri őket!” Mivel azonban - ezt már én mondom - a legkiválóbb rabbinusok még nincsenek lefordítva, azért ezt a hasznat hiába igyekszik valaki megszerezni, ha saját maga nem törődött azzal, hogy megértésükre eljusson. Mivel ugyanis a héber írók sok munkája - jól jegyezd meg - még nyomtatásban sem jelent meg, nemhogy lefordítva volna, aki az ezen művekből származó hasznot élvezni akarja, előbb fáradtságos munkával kell elérnie, hogy tartalmukat megismerje. Ugyancsak az előbbi filológus mondja kevés alább: „Sok izzadság kárba vész amiatt, hogy azokat a dolgokat (bizony nagyon sok van ilyen), melyek nem érthetők meg másképp, csak a zsidó szertartások világánál, egyes magyarázók különféle szörszálhasogató módszerekkel félrecsavarják, más értelmet adva nekik. De a zsidók régi erkölceit, szertartásait, szokásait és vallásos ünnepé-lyeit ugyan hol találhatjuk meg teljesebben, mint az eredeti szövegben, a héber kommentároknak és más héber iratoknak? Hiszen csak egyedül a nagy Maimonides is oly fáklyát gyújtott a biblia megvilágítására a régiségeknek *Erős kéz* című művében való leírásával, hogy akár egymaga is kedvet ébreszthet a rabbinusi nyelv tanulmányozásához mindazokban, akik néhány könyvébe belekóstoltak. Már akkor az is fel kell hogy ébressze e tanulmányok iránti vágyat, ha arra gondolunk: nagy hőszaink, az egyházatyák sohasem követtek volna el oly nagy hibákat az ótestamentum magyarázatában, ha a héber írók műveitől kértek volna tanácsot...”

De tovább megyek. A héber, kaldeus és szír nyelv elsajátítása után - hogy Waserral szólva annál nagyobb tekintélyt szerezzek szavaimnak - nem is tudom, mi akadályozhatná meg tehetséges és képzett ifjúságunkat abban, hogy az arab nyelvvel is próbát tegyen. Hogy mily széles területen érezhető az a haszon, mely ennek a nyelvnek tanulásából származik - hiszen felhasználhatjuk a héber és más keleti nyelvek megvilágítására; felhasználhatjuk számtalan olyan, éppen a legkiválóbb és mindenféle tudományt felölelő mű megértésére, amelyeket az arabok alkottak az alatt a teljes hét évszázad alatt, míg a tudomány virágzott náluk, majdnem egész Afrikában, Ázsiában, sőt európai területen, Hispániában is; felhasználhatjuk az ókori görög és latin írók igen sok művének helyreállítására, melyek az araboknál épségben megvannak, nálunk azonban elvesztek, vagy romlott és csorbult alakban maradtak fenn; a mekkai

Mohamed kárhozatos tanainak megértésére és megcáfolására, amelyek, mint látjuk, a föld igen jelentős részét félrevezették és behálózták; végül utazások alkalmával a legtöbb afrikai és ázsiai néppel való érintkezésre, melyeknek körében vagy általánosan használatos az arab nyelv, mint amilyenek a mórok, numidák, egyiptomiak, arabok, palesztinaiak, szírek és mások, vagy legalább olyan szerepet tölt be, mint nálunk a latin, egyrészt a magánéletben, a tudósok körében, másrészt az egyházi életben és a törvénykezésben; ilyen népek a törökök, perzsák, tatárok, indusok és mások - a hasznosságnak, ismétlem -, erről a nagyon széles és sok szépséget hordozó területéről szeretném, ha inkább Erpenius arab grammatikájából értesülnétek, mintsem hogy magam legyek kénytelen hosszan beszélni róla.

És semmit se szóljak, kedves hallgatóim, a történelemről, melyet Cicero az idők tanújának, az igazság fényének, az emlékezet életének, az élet tanítómesterének, a régi idők hírnökének nevez? Mert nem tudni, mi történt születésetek előtt, annyi, mint mindig gyermeknek lenni. De tudni, hogy mi történt, és nem tudni, hogy mikor történt, annyi, mint mindig idegennek lenni. Így tanítja ezt a legnagyobb római szónok nyomán a mindentudó, híres Scaliger. Nagyon kérlek benneteket, hallgatóim, bocsássátok meg, ha most, mikor beszédem vitorlái már bevonni igyekszem, másnak a szavaival fogok hozzá a történelem magasztalásához. Hiszen jól tudom, én úgysem értek ehhez jobban. Grynaeus szavait idézem: „Lehet-e elgondolni kellemesebb vagy hasznosabb dolgot, mint az emberi élet színházában ülni, mely minden tekintetben bámulatosan fel van szerelve, és mások kárán okulva óvatossá és bölcsé válni anélkül, hogy magunk valamit kockáztatnánk? És látni mindenféle példát, melyet minden ügyünkben felhasználhatunk a magunk javára! Részt venni a legnagyobb emberek legfontosabb ügyeiben, nagy terveiben, és - amire mi emberek a leghöbben vágyódunk - részt venni sikereikben is! Egész századokat összekötni az emlékezet által, látni a legnagyobb birodalmak kezdetét, fejlődését és bukását, ami életünk szűk tartalma miatt különben lehetetlen volna! Világosan felismerni az egyéneket vagy az államot ért csapásokat; látni embereket, akik minden merész és jelentős dologban már előttünk túljutottak a nehézségeken, keresztülestek a válságon! Nem maradni soha biztos tapasztalat nélkül! Vagyis röviden: a múltból okulva világosan előrelátni a jövőt minden következményével és helyesen ítélni meg a jelent, ami a tulajdonképpeni kötelessége minden bölcsnek!”

Most pedig ne tegyétek nekem azt az ellenvetést, hogy az, amit elmondtam, nagyon sokágú és terjedelmes anyag, főként pedig, hogy lehetetlen ennyi sokféle dolgot elsajátítani, annyi nyelvet és annyi történelmet megtanulni s ennek folyamán annyi szerzőt végigolvasni. Higgyétek el nekem, nem túl sokágú és nem túl terjedelmes az anyag, nem is lehetetlen a megtanulása ott, ahol az értelmet helyesen formálja és ösztönzi a tanítás szerencsés rendje. Hogy azonban, amint mondani szokás, a tojásnál kezdjem a dolgot, az egyéni tanulás rendjéről most nem szólok, mert erről eleget beszéltem már más helyen. Ezúttal csupán a közös tanulás rendjéről fogok beszélni, mégpedig amilyen röviden csak tudok. Nem fogom elmondani nektek, türelmes hallgatóim, sem a belga, sem az angol, sem a francia, sem a német akadémiák szervezetét. Jól tudom, hogy ilyen terhet még nem bír el az én hazám. Csak azokról az eszközökről szólok, amelyekkel ma is rendelkezik, s amelyeknek csak kissé módosított felhasználásával is elérheti - költségnövekedés és újabb terhek nélkül -, hogy óhajtott célunk szerencsésen megvalósuljon. Ezt pedig annál nagyobb örömmel teszem, mennél biztosabban meg vagyok győződve arról, hogy sem Judea, sem Kaldea, talán maga Egyiptom, sőt Görögország és Latium sem volt mindig olyan szerencsés helyzetben, hogy ennyi professzort pártfogolt, ennyi tanulót táplált és ilyen kitűnő iskolaszervezetet tartott volna fenn. Pedig láttuk főttebb bölcs tanítási szervezetük fényes bizonyítékait. Nincs semmi ok arra, hogy valami képzelt barbárság miatt Magyarországot ebből a sorból bárki is kivegye. A Szegediek, Molnárok, Gelejek, Csulaiak, Medgyesiek, Keresztúriak, Tolnaiak, Gidófalviak s - nehogy az ellenfélnél elhallgassam a kiválóságot! - a Pázmányok, Csanádiak, Enyediak, Dálnokiak emlékezete első

leheletre szétoszlatja e hamis vélemény átlátszó kódét, egyszersmind szemmel láthatóan igazolja, hogy nem népünk barbár szellemében rejlik szerencsétlen elmaradásunk oka, hanem a tanítás szerencsétlen rendjében. Ezt pedig, legalábbis a mi véleményünk szerint, a következő módon kell kiigazítani és megjavítani.

Gyulafehérvár, melyet évek hosszú sora óta az erdélyi fejedelmek székhelyének tekintenek, újból illő lakhelye lesz a dáciai és magyar múzsáknak is, ha a tanítóknak azt a hetes számát, mely szokásos mostanában, továbbra is megtartjuk. Ezek az általuk felhasznált, tanításra legalkalmasabb órákat - naponta többnyire hármat, egyesek négyet - a következő foglalkozásokkal töltsék.

A második segédtanító tanítsa meg növendékeit elsősorban is anyanyelvükön, azaz magyar nyelven való olvasásra és írásra. Akik közülük annyira előrehaladnak, hogy folyamatosan olvasnak is, írnak is magyarul, azokat vigye át a latin nyelven való olvasásra és írásra. Ha itt is kiváló eredményt értek el, hasonlóképpen vigye át őket nyomban a görög nyelven való olvasásra és írásra, de itt se állapodjék meg, hanem tanítsa meg őket hasonló módon a héber olvasásra és írásra! (És bárcsak lehetne az arabra is!) Csakis ilyen előzetes munka után bocsáthatja el és léptetheti elő őket a felsőbb osztályba, szigorú vizsgát tartva a rektorok egyikének jelenlétében.

A következő osztályban az első segédtanító tanítana a következő módon. Legelőször is gondoskodnia kell arról, hogy a tanulók saját kezűleg lemásolják minden tudomány és mesterség meghatározását és felosztását magyar nyelven (a négy nyelv grammatikájában viszont mindezek majd gyakorlási példák lesznek), hozzátevé a meghatározásokhoz és felosztásokhoz, ahol csak sikeresen elvégezhető, a latin, görög, héber és esetleg arab szakkifejezéseket is. Ha aztán így a leírással készen vannak, rögtön tanulják meg valamennyit betéve olyan jól, hogy akárhol kérdezzük a tanulót, mind a meghatározásokat és felosztásokat, mind a szakkifejezéseket és nyelvtani példákat zökkenő nélkül el tudja mondani. Az ilyen tanulónak, miután az előbbiekből alaposan megvizsgáztatták, valamelyik klasszikus latin szerzőt kell kezébe adni lemásolásra. Én Cicerónak *A kötelességek* című könyvét ajánlanám, tekintettel a római ékesszólás fennkölt erejére és a benne foglalt igen fontos tudnivalókra. Ha az egész leírta, akkor a könyvben az ellenkező oldalra - mely mindig tisztán hagyandó - a magyar nyelvre lefordított szöveget kell párhuzamosan beírnia, de csak a fordítás kijavítása és letisztázása után. A javítás ideje alatt azonban az egyes szavakat - ha nem is mindet, de legtöbbet - kapcsolatba kell hozni a nekik megfelelő tudományággal, sőt gyakran a már begyakorolt ragozási példákkal is. Közben igen nagy figyelmet kell fordítani a rendhagyó nyelvtani formákra, melyeket az etimológiai²¹ és mondattani szabályok mellé kell csoportosítani a tanulónak saját erejéből. Ugyanezzel a módszerrel kell később feldolgozni valamelyik klasszikus költő művét. Én erre Vergilius *Georgicáját* ajánlanám, mert e költeményben az író egyrészt kiváló költőnek, másrészt kiváló filozófusnak, ti. fizikusnak és asztronómusnak bizonyul. Ezután a görög nyelv tanulására kell bocsátani a növendéket. Ennek tanításakor ugyanazon módszer szerint először Lukács és János evangéliumait, azután az Apostolok cselekedeteit és Pálnak a rómaiakhoz írt levelét kell lemásolni, lefordítani és elemezni, majd pedig Hésziodoszt. Ennek végeztével a héber nyelvre kell áttérni. Ha itt ugyanilyen módon végigtárgyalták a Teremtés könyvét és a Másodtörvénykönyvet, majd Ézsaiást és Jóbót, akkor meg lehet állapodni, feltéve, ha az arab nyelvre való áttérésre is nem adódik alkalom. Ennek hasonló módon való tanulmányozására bőven elég az *Arab zsoltár* és a *Világot ábrázoló tükör*.

A tanítás folyamán két dolgot kell szem előtt tartani. Elsősorban azt, hogy a tanítás nyelve - amelyet mind a mester, mind a tanítvány használ - állandóan a latin legyen. Másodsorban azt,

²¹ Az etimológiát itt Apáczai „szótan” értelemben használja.

hogy a lehető legsűrűbben kell adni gyakorlásra szánt feladatokat, és ezeket a latinul tanulók latinul, a görögül tanulók görögül, a héberül tanulók héberül, az arabul tanulók arabul dolgozzák ki, hogy - mint a közmondás mondja - egy meszes vödörből egyszerre sokan meszeljenek.

Ha közeledik a magasabb osztályba való felvétel ideje, a segédtanító hívja meg egyik vagy másik rektort a legfőbb professzorral együtt, hogy azok a magasabb osztályba előléptetendőket alaposan megvizsgálják, s az arra méltókat továbbengedjék, bizonyítvánnyal látva el őket, mégpedig írott bizonyítvánnyal, melynek tekintélye van; és jutalomképpen alumniát²² adjanak nekik. Akik ezek közül a tanulók közül a következő szakcsoportok valamelyikére kérik magukat: ékesszólás és történelem; logika és metafizika; matematika és asztronómia a zenével egybekötve; fizika és orvostudomány; teológia és jogtudomány - azoknak közvetlenül legyen szabad oda átlépniük. Mindezeket a tudományokat a jelenlegi nagyon kényszerű helyzetben a következő rendben lehetne hasznosan előadni kollégiumunkban.

Amelyik rektorra eddig a latin nyelv tanítását bízta, az ezentúl történelmet és latin ékesszólást adna elő nyilvánosan, a retorikai tudományokat pedig, melyek a poétikát is magukba foglalják, továbbá a szónoki mesterség szabályait, magánúton tanítaná. Mert anyagi eszközök ily nagy hiányában mi szükség volna két grammatikust tartani? Aki a logikát és retorikát együtt tanította, ezután a logikát és metafizikát tanítaná. Aki a szónoklatot és költészetet oktatta, ezután a matematikát oktatná az asztronómiával és zenével együtt. Aki a logikát adta elő, ezután előadná a fizikát, valamint az orvostudományt, mely tulajdonképpen gyakorlati fizika. A teológus viszont nemes ifjaink kedvéért saját szakján kívül tanítaná a mi magyar jogtudományunkat is.

Most már, hallgatóim, bevonám beszédem vitorláit, és rögtön megkötném kerekeit, ha közületek egynéhánynak összeráncolt homloka hirtelen kétséget nem ébresztene bennem afelől, vajon hajlandók vagytok-e nekem igazat adni. Ezért elhatároztam, hogy hallgatólagos ellenvetéseitekre válaszolok néhány szóval.

Akik azt sugdossák közöttetek, hogy az ősök szokásán nem kell változtatni, azoknak tudniuk kellene, hogy az ősi szokásokhoz való ragaszkodás semmi más, mint a tévedések káros belénk rögződése. Figyeljenek az ilyenek azokra a változásokra, melyek napról napra szemünk láttára születnek mind a politikai és házi életben, mind az egyházban és másutt - az iskolákban is. Mert ugyan hány új meg új törvénycikket hoznak évről évre, eltörölve a régieket! Hány olyan családban tisztelik manapság jámboran és buzgón az Istent, melyben eddig pogány tunyaság lakott! Hány olyan egyházban hirdetik mostanában minden egyes napon az örök Isten ígését, melyről a régiek nem is álmodtak! Hány olyan iskola élt már át nagyon hasznos reformokat, mely nem is olyan régen a teljes zűrzavar homályába volt merülve. Szóljon a felséges Rákócziak iskolája, mely csak néhány évvel ezelőtt lett udvari iskolává, és tegyen fényes tanúságot, hogy a tanítás módszere és eredményessége tekintetében volt-e hát része eddig soha nem látott újíításban, és érezte-e Keresztúri hatását? Szóljon a pataki főiskola, mely ma is érzi a reformáció tüzeit, és vallja meg, sőt örömkönnyekeket hullasson velem együtt, hogy megszabadult a régi, szerencsétlen tanítási rendtől a már megboldogult Zsigmondnak, e páratlan hősnek nagy buzgalmából és Tolnai működése által! Hirdesse messze, és acélvesszővel örök időre vésse márványköbe: a felséges fejedelemasszony, Lorántffy Zsuzsanna királyi lelkének minden törekvése az, hogy a legképzettebb, legszorgalmasabb és az iskolák megreformálására leghivatottabb professzorokat pártfogolja. Innen ered a Comeniusok meghívása messze idegenből, innen adódik a Tolnaiak, Szőlősiek, Bacsoniak, Veresegyháziak működése, akiknek együttes munkáját majd megérzi, ha még nem érezte meg Magyarország! És kétségkívül szólna a váradiak iskolája is, és hosszú beszédben hívná fel a többi iskolák figyelmét saját

²² Kedvezményes vagy ingyenes ellátás a bentlakásban.

szervezetének nagyszerűségére és a Beniamineumra, mely a Tarpaiak és Enyediék irányítása alatt kiválóan működik, ha nem érezné, hogy már mindketten - ő is, én is - kifogytunk az időből. Téged is megszólaltatnálak, Rivulina,²³ ha nem félnék, hogy a Medgyesiek elbocsátása után felbomlik szép szervezeted. Hát te, újonnan felépült kolozsvári iskola, semmit sem akarsz levetni ócska öltözkédből? Ezt bizony sohasem tudod velem elhitetni. Hiszen falaid közt él Porcsalmi, a mi régi, mindig dicsérettel emlegetett tanítónk, ott él Kálmán, ott él Sikó! Míg őket életben látod, megújulásod biztosítva van. Nem szólok rólad semmit, marosvásárhelyi iskola, mely a mi Vásárhelyink korai távozását soha elég könnyel meg nem sirathatod.

Bejárva egész Magyar- és Erdélyországot, hozzád tér vissza beszédem, Bethlen és Rákóczi kollégiuma, gyulafehérvári kollégium, s azzal a buzgalommal és aggodással, amelyet megérdemelsz, buzdítlak téged, ne húzódozz a teljes megújulástól, ébredj fel végre a zűrzavar kábulatából! Gondolj arra, hogy ki vagy téve mindenki gyűlöletének és gúnyolódásának. Ezért most, amikor az erkölcsök szelídsége és épsége helyreállt, állhatatosan hívd, a siker reményében szólítsd segítségül - mert rád fér most a segítség - fejedelmet, aki csak nemrég árasztott el annyi keggel; hívd segítségül az ország főurait, akik nem oly régen még jóakaróid voltak; hívd a lelkipásztorokat és püspököket, akik nemrég még jóságos dajkáid voltak! Csak így szerezheted vissza rövid időn belül régi fényed, csak így szerezheted meg sokak pártfogását, akik, mily fájdalom, már jó ideje elidegenedtek tőled, s így állhatsz élére újra már holnap vagy holnapután minden magyar iskolának.

Most, hogy elhajóztunk az első szirt mellett, és sikerült azt kikerülnünk, védekeznünk kell a többivel szemben is. Ezek közül ha nem első, de minden bizonnyal a második az, hogy szememre vetitek: az ismertetett módszer rosszabb is, zavarosabb is a réginél, főleg az első segédtanító teendőire vonatkozólag, akinek az előírás szerint az egész enciklopédiát kell tanítania, de különösen éppen a nyelveket, méghozzá a négy sarkalatos nyelvet. De hiszen én ezzel semmi mást nem kívánok tőle, kedves hallgatóim, mint a megszokott szorgalmat és okosságot, munkát pedig, ha nem is kevesebbet, de nem is többet. Mert ugyan mi is hát már eddig is a teendője? Alstedius nyelvtanát kell neki bizony, hallgatóim, gondosan kívülről megtanítania s folytonosan magyaráznia. De mekkora munka ez? Ennyi munkával, Isten engem úgy segéljen, az egész enciklopédia - mindaz, amit én értek e szón - megtanulható, megmagyarázható, megérthető. Mert ugyan hányan vannak köztetek - igaz lelketekre valljátok meg, hallgatóim! -, akiknek nem kellett számtalan évet eltölteniük csupán csak a grammatika megtanulásával! Én legalábbis, amikor tizenhat éves voltam, még nem értettem a grammatika második felét, a mondattant, noha pontosan betéve tudtam az egészet, persze, hosszú, fáradtságos munka árán. Ez volt a visszás módszer természetes gyümölcse. Bár sohasem várt volna ez rátok, hallgatóim! De én nem akarom, hogy bármi mást csináljon az első segédtanító, minthogy az enciklopédiát tanítsa meg kívülről, éspedig csak olyan módon, ahogyan a grammatikát ismételni szokás. Ez a munka annál könnyebb lesz a tanulóknak, mivel anyanyelvükön tárgyalják az anyagot; éppen ellenkező lesz tehát a helyzet, mint ott, ahol a tanulók egy árva hangot sem értenek meg; de könnyebb lesz a munka főként azért, mivel ez az enciklopédia a közönséges grammatikát terjedelemben sem haladhatja meg. Mivel azonban visszás módszerrel haladunk, én jó Istenem, elbeszélni is röstellem, mennyi bosszúságot kell lenyelnünk, hány Kharüdiszt kell kikerülnünk, hány zátonyon kell túlhaladnunk! Merem állítani, hogy

Oly sok bajt Ilion és Priamosz se kavart,

mint amennyi kínlódásunkba került legtöbbünknek mindig a latin beszéd bármilyen csekély tudása is.

²³ Nagybánya latin neve: Rivulus Dominarum. Innen az iskola neve: Rivulina.

Továbbá, amíg a tanító annyi fáradsággal beveri a tanuló fejébe az egész grammatika összes kivételeit, melyeket bizonyára maga Cicero sem tudott volna fejben tartani, s amelyeknek a tanuló alig veszi egyszer hasznát egész életében; amíg oly aprólékos pontossággal meg akar okolni mindenféle változatot, melyeknek hallatára maga Varro is megnémult volna - ez alatt az idő alatt nem meg lehetett volna-e tárgyalni a föntebb leírt módon a már felsorolt szerzőket egytől egyig? Meg bizony, éspedig százszor nagyobb eredménnyel, mint amennyi szemmel látható gyümölcsöt hozott eddig az a sok tövis és bozót! És a rengeteg olyan gyakorlat helyett, amelynek se füle, se farka, nem adhatnánk fel ugyanazzal a fáradsággal inkább kevesebb, de megfelelőbb gyakorlatot, olyat, amit kinek-kinek arra a nyelvre kellene lefordítani, amellyel éppen akkor elsősorban foglalkozik, az így felszabadult idő pedig a szerzők olvasására maradna?

De hátha maga a segédtanító sem képes ellátni ezt a feladatot? - mondhatja valaki. Kézénfekvő a válasz. Meg kell bízni valakit a segédtanító képzésével, és ha már közepes előhaladást ért el, abban a reményben, hogy a tanulók körében még jobb előhaladást fog elérni, szolgálatba kell állítani, ott kell tartani, és gondoskodni kell megélhetéséről akár egész életére is, ha akarja, csak kellő szorgalmat tanúsítson. Ez a második segédtanítóra is értendő.

Még egy ellenvetést kell elhárítanom, melyet előreláthatólag a megfontoltság látszatával hozhatnak fel ellenem, azt tudniillik, hogy ily módon sokkal inkább elidegenítjük nemes ifjaink lelkét, akiknek sem enciklopédiára, sem annyi nyelvre nincs szükségük.

Nincs szükségük valóban? Akkor hát mire van szükségük? Főleg logikára meg ékesszólásra - hangzik a válasz. Márpedig én amondó vagyok, hogy (már amiképp a logikát többnyire tanítják) a tisztán logikus tisztán számár. Ugyan hogy is tudná valamely dolog okait, hatásait, szubjektumait kikutatni az, aki nem ismeri, hogy mi maga a dolog? Olyan embert pedig, aki jó szónok, de a tudományokhoz nem ért, ritkábban láttam, mint fehér hollót. Kétkedik ebben valaki? „A szónokban - mondja Cicero, a szónokok fejedelme - meg kell lennie a dialektikusuk éles eszének, a filozófusok eszmegazdagságának, majdnem a költők kifejező erejének, a jogtudósok emlékezetének, a tragikus színészek hanghordozásának és majdnem olyan taglejtési képességnek, mint amilyen a legkiválóbb színészeknek van. Ezért semmi sem ritkább az emberek között, mint a tökéletes szónok. Ha az egyes művészetek mesterei ezeket a tulajdonságokat külön-külön csak közepesen elsajátítják, már méltányolják őket. De ha a szónokban nincsenek meg ezek az erények egytől egyig a legnagyobb mértékben, kedvezőtlen róla a vélemény.” Így beszél az az ember, aki - hogy a csattanóját el ne hagyjam - a felsorolt erényekben maga is bámulatra méltó volt. Más helyen meg Fortius mondja erről a dologról: „A leendő kitűnő szónoknak vagy költőnek elsősorban a beszéd, értekezés és kifejezés formáit kell elsajátítania, de a görög nyelv is annyira nélkülözhetetlen, hogy aki ezt nem ismeri, aligha mondható művelt embernek. Nem lehet mellőzni a történelmet sem, mert az bő beszédanyagot és minden dologban bőséges tapasztalatot nyújt. A matematikai tudományoknak egyrészt mintegy sajátos tekintélyük van, mert magasrendű dolgok leírását adják, másrészt közreműködnek a beszéd változatosabbá tételében. Az asztronómia azoknak a dolgoknak törvényét és természetét tárgyalja, melyek a világ legszélső határától egészen az elemekig léteznek, azaz majdnem az egész világegyetemet. Ebből származik az asztrológia, melynek irodalmilag leginkább felhasználható és legkedveltebb kérdései a következők: Melyik a világ tizenkét háza?²⁴ Mi a szerepe a hatszög, négyszög, háromszög átlóinak? Mi hoz ilyen vagy olyan szerencsét, s hogy lehet azt megtalálni? És még több más dolog, melyeket hosszú lenne felsorolni. Szükséges a kozmográfia is, mert ez tanít a földövekről, az

²⁴ Az állatöv tizenkét jegye.

éghajlatról, a szélességi körökről, az ellenlakókról, a körülakókról, az ellenlábásokról,²⁵ a hideg, a forró és a mérsékelt égövi emberek árnyékának alakulásáról,²⁶ a városok hosszúsági és szélességi fokáról, vagyis arról, hány órányi a távolságuk a nyugatponttól, és hány foknyi az egyenlítőtől. A geográfiát könnyebb megismerni, mert annak lényege csupán az egyes helyekre való emlékezés; csak azt jelöli meg, hogy hol folyik a Don, Nílus, Tigris, Eufrátesz, hol fekszik Androsz szigete,²⁷ hol laknak a szkíták, perzsák, arabok stb. A geometria a földmérés tudománya. Hogy mindez mily hasznára válik a szép stílusnak, látni lehet sok írásműben, de főleg Cicerónak *A világegyetemről*, *Az istenek természetéről*, *A jóslásról* és *Scipio álmaról* szóló műveiben; Quintilianusnak a földmérésről szóló fejezetében, Vergilius *Georgicá*-jában; Ovidius *Fastijában* és *Metamorphosesében*, végül pedig Lucanusnál.” Alább pedig ezt írja: „Azok fogják sikeresen végezni tanulmányaikat, akik mindenekelőtt az egyes tudományok ismeretét, azaz az íráshoz szükséges anyagot vagy eszközöket sajátítják el tudós szerzők műveiből. Különbözik a stílusból nem érződik ki egyéb, mint üres fecsegés. Nem lesz abból kitűnő szónok, aki nem merít minden egyes tudományból annyit, amennyi céljának megfelel.”

Csakugyan igaz volna ez, Fortius? Akkor hát mi szerencsétlenek vagyunk, mert nemes ifjainkat, akiket a legalaposabb képzésben akarunk részesíteni, annyi, de annyi ideig kínozzuk pusztán grammatikával, még mielőtt a dolgoknak bármiféle néven nevezendő ismeretét elsajátították volna. Ez a könnyek forrása! Ezért gyűlölnék bennünket nemeseink. Ezért a sok szemrehányás, hogy annyi kiadás és költség árán középszerű műveltséggel sem tudják felruházni legdrágább szülötteiket. Hiszen jelentéktelen dolgokra vesztegetünk túlságosan sok munkát! Pedig ha az alatt az idő alatt, amíg oly nagy „mérséklettel”, úgyszólván az émelégységig tömjük a fejükbe a grammatikát, némelyiknek a retorikát, egynéhánynak a logikát is, ezek helyett az érdekes matematikai és természettudományokat adnók elő nekik, ki sem tudom mondani, milyen örömmel árasztanók el őket egész életükre, mily hasznossá tennők számukra az iskolai „port és verítéket”, mily kellemessé tennők az irodalom tanulását különösen akkor, ha a régi görögök, rómaiak és perzsák történetével is megismertetnők őket. Mert soha világeletükben véletlenül sem bukkannának olyan tárgyra, dologra, beszédre, gondolatra vagy tervre, amelyről a fentebb felsorolt tudományok alapján ne tudnának hozzáértéssel beszélni vagy legalább helyesen ítélni. Akkor megértenék, hogy nem hiába izzadtak az iskolában, nem hiába áldoztak akkora költséget.

De nehogy azt gondolja bárki is, hogy én a grammatikát, retorikát és logikát teljesen el akarom vetni. Korántsem! Mindkét tárgynak magam is nagy kedvelője és állandó művelője vagyok. De az én megítélésem szerint ezeket a tárgyakat vagy össze kell kapcsolni az előbb felsoroltakkal, vagy sorrendben utánuk kell tenni, s csak amazok megtanítása után kell tanítani. A kérdéses tárgyakat ugyanis, ha alaposan megfontoljuk a dolgot, a többi tudományokhoz viszonyítva inkább csak a tudományok eszközeinek, mintsem részeinek tekinthetjük. Márpedig ahogyan egy mesterember szálni való, ha csak szerszámai vannak, éppúgy a mi növendékeink sem érnek semmit, amíg csak eszköznek való tárgyakkal töltik tanulmányi idejüket. Viszont mily sokra vihetnék rövid idő alatt, ha előrebocsátva a reáliákat, előbb mintegy az egész épület anyagát összegyűjtenék igen nagy bőségben, azután azokat a köveket, melyeket összeillőbbnek tartanak, a logika segítségével kiválogatnák és rendbe raknák, a

²⁵ Körüllakók: az azonos szélességi kör mentén lakók; ellenlakók: az azonos szélességi kör mentén, de ellenkező félgömbön lakók; ellenlábások: a földgömb bármely átmérőjének két végpontjánál lakók.

²⁶ Apáczai itt arra céloz, hogy a hideg, a mérsékelt és a forró égövön az ember árnyéka másként vetődik a földre a nap egyes szakaszain.

²⁷ Androsz: sziget a görög szigettengerben.

grammatikával mint cementtel összeragasztanák, a retorika által pedig a házat mindenféle színű virággal és dísszel felékesítenék.

Ha azonban egyesek, bár elismerik e tudományok hasznát, mégis olyan csökönyösek, hogy főleg a héber, de a görög nyelv tanulására is tréfás megjegyzéseket tesznek (mert hogy az arabot kinevetik, jól tudom), és nemes ifjú létükre mindezt teljesen haszontalannak tartják, akkor hát adni kell valamit a makacsság örületére is, és nem kell őket akaratuk ellenére a megvetett tárgyak tanulására kényszeríteni. Komolyan kell azonban figyelmeztetni őket, hogy ha valamiben bármikor hiányt éreznek, ne tanítóikat hibáztassák. Ha ezt megtettük, ám léphessenek magasabb fokozatra. Ösztönöznünk kell őket arra is, hogy a római ékesszólás tanulásával kapcsolják össze a magyar jogtudományt, és arra törekedjenek, hogy a latin beszéd és stílus gyakorlási anyaga számukra a történelem és a közéleti ügyek legyenek. Mert nagyon igaz, és a mi időnkre is jól illik Kleanthész filozófus mondása. Midőn egyszer megkérdezték tőle, mi az oka annak, hogy a régiek között oly kevesen foglalkoztak filozófiával, mégis oly sokan váltak híres emberekké, most pedig oly sokan filozofálnak, mégis oly kevesen tesznek szert hírnévre, azt felelte: mert akkor a dolgok ismerete volt fontos, most pedig a beszéd.

Befejeztem!

MAGYAR LOGIKÁCSKA²⁸

melyet
A KICSINDEDEK SZÁMÁRA
ÍRT
A P Á C Z A I J Á N O S
EGY A TUDOMÁNY DOLGÁBAN MEGKÍVÁNTATOTT
TANÁCCSAL EGYETEMBEN

A Méltóságos
F e j e d e l m i F e l s é g r e
választott nagyreménységű iffiú
RÁKÓCZI FERENCNEK,
nékem kegyelmes uramnak, mint esztendejiben, úgy az igaz vallásban,
és az fejedelmeket megékesítő szép tudományokban örvendetes nevedet,
s a rajtunk való kegyesen uralkodásra sok esztendőket s hosszú életet kívánok.

Mioltától fogva, Kegyelmes uram, hazánknak egyetlenegy ékessége a dologhoz valamit sajdítani és a több keresztyén nemzeteket a magyar nemzettel egybe kezdtem hasonlítani: csudálkoztam erősen rajta, hogy a tudomány dolgában, mindazoktól olyan messze maradtunk. Úgyannyéra, hogy mikor más nemzet már fáradsági után jól meg is nyugott, s magát bizonyos állapotra fogta, mű közüllünk többen akkor kezdenek rettenetes nagy költséggel, megállapadott idejekkora, idegen országokra tanulásnak okáért bujdosni. E gonosznak én a többi között három okait találván, tudniillik a jó, okos és hűséges tanítóknak, a jó tanítás módjának, és végezetre a magyar nyelven írott könyveknek (kiváltképpen amelyek a scholai állapotot néznék) rettenetes szűk voltát: vékony tehetségem és az Úrtól nékem adatott kicsin talentom szerént nagy igyekezettel kívántam avagy csak egyiknek megelőzésére orvosságot keresni. És mivel az utolsónak találtam ártalmasabb voltát, legelőször is annak akarta[m] mérgét eloltani, mely dolog más úton mint lehetett volna, hanem minden disciplínát²⁹ és tudományokat egy summában foglalván és a magyar nemzetnek szeme eleiben adván, én fel nem találhattam. Innen vagy, hogy én, magam gyengeségével nem gondolván, a Magyar Encyclopaediának írásához kezdtem volt, igyekezném tehetségem szerént szegény édes nemzetemnek megsegítésére, ha aranyat, ezüstöt avagy drágaköveket nem, bár csak lent és gyapjat bemutatni. Innen vagy az is, hogy e két rövid és kicsin munkácskámot még odafel laktomban³⁰ írogattam volt. Gondolkodván azért a minapiban arról, mely nagy háládatlanságnak ítélnék az emberek, hogy én efféle dolgokban törvén fejemet, meg nem tekinteném az én kegyelmes uramot; akire Erdélynek s Magyarország részeinek vagy szeme függesztvén; akitől e földiekben a Nagyságod méltóságos és fejedelmi fenséggel tündöklő atyjai után, országostól a mű békességünk és előmenetelünk egyedül függ; akinek a tudomány dolgában elősegítettetésben mind országostól igyekeznünk kellene, hogy osztán onnan mindnyájunknak tudománya és boldogsága öregbedhetnék. Ezekről gondolkodván, mondom, nagy sietséggel kezdek igye-

²⁸ A teljes cím: *Magyar logikácska, melyet a kicsindegdek számára írt Apáczai Csere János, egy a tudomány dolgában megkívántatott Tanács-csal egyetemben*. Fejérvárott. Nyomtatta Major Márton 1654.

²⁹ tudományágakat

³⁰ Hollandiában

kezni azon, hogy Nagyságodnak a persiai szokás szerint, ha egyebet nem, avagy csak egy marok vízni ajándékot vihetnék fel. Állapatom megszemlélvén annak okáért, egyebet e munkáimnál nem találék egyelőször, amiben Nagyságod gyönyörködhetnék mostani idejéhez képest, holott elsőben a Ramus Logikáját magyarul írván le, szép, könnyű és többnyire gyermeki példákkal világosítottam meg; a másikban pedig a Fortius nyomdokát követvén, az iffúságot a szorgalmas tanulásra igyekeztem felindítani. Melyeket én Nagyságodnak ajánlok, és a Nagyságod fényes neve alatt e világra bocsátok, Nagyságodat alázatosan kérvén, ne nézze e munkácskámnak gyengeségét és kicsidségét, hanem vegye kedvesen: melyet ha megérték, teljes tehetségem szerint azon igyekezem, hogy hátra való munkáimban is a Nagyságod fejedelmi méltósága terjesztessék, és mutatódjék meg, hogy a jó Isten ottan-ottan oly őrállókat támaszt a magyar nemzet felébe, akik a tudományba és a tudós emberekbe gyönyörködők. Hogy ne láttassunk többé igen messze lenni attól a Plató Respublicája boldogságától, amelyben a philosophusok uralkodnak, és az uralkodók philosophálnak. Adja az bölcs Isten szent fiáért. Ámen.

Nagyságodnak alázatos és méltatlan szolgálója

Apáczai János

ELSŐ RÉSZ

A tudomány, mely az embert bölcssé teszi, áll a dolgoknak és némely nyelveknek (melyeknek módjáról a grammatika és rhetorika tanít) tudásában.

A dolgoknak tudásokban bölcsességnek álló (mely most philosophiának hívatik) némely része közönséges, melynek tudása szükségesséppen megkívántatik a többire, s ilyen a logika; némely része pedig nem oly közönséges, mely is kétfelé hasad, mert a matematika valamennyivel közönségesebb a physikánál és a theologiánál. Ez hat részében a bölcsességnek minden dolog befoglaltatik, valamint az tanulóknak tudniok szükséges, csakhogy okosan irattassanak le, és tanultassanak meg.

1. A logika oly tudomány, mely megtanít a dolgoknak közönséges tekinteteknek feltalálására és azoknak jól megítélésére.
2. Honnan eszedbe vehedd, hogy annak két részei vannak, tudniillik a dolgok tekintetinek feltalálása (inventio) és azoknak egybefoglalások (dispositio, judicium).
3. A tekintetek hívattnak argumentumoknak, melyeknek némelyike a dologban benne vagyon, némelyike pedig nincs, hanem mástól valakitől adatik a dolognak megmutatására.
4. Amelyek benne vannak, azok vagy magok erejéből jelentnek valamit, vagy másokéből.
5. Az elsők magánvalók avagy egybevetettek.
6. A magánvalóknak tekintettek vagy megegyezők, melyek consentáneáknak mondatnak vagy meghasonlók, melyek dissentáneáknak hívattnak.
7. A consentáneák azok, melyek megegyeznek a dologgal, amelyet mutatnak.
8. Megegyeznek pedig avagy teljességgel avagy csak némünémüképpen.
9. Teljességgel megegyez a causa és effectus, azaz, az ok, és a tőle való dolog.
10. Az ok (causa) az, melytől vagyon valamely dolog. Minek okáért ez kútfeje minden tudománynak: úgyhogy többet nem tudsz jól, hanem csak aminek okát tudod adni.

11. Az ok négyféle: amitől, amiből, amiben, amiért vagyon valamely dolog, az 1. efficiens, a 2. materia, a 3. forma, a 4. finisnek hívattatik.

12. Efficiensnek mondatik az, ami hoz, szerez, nevel, csinál, terem, sőt még az is, ami csak oltalmaz valamit; mint példának okáért az atya és az anya szülik s nevelik a gyermeket, melyet a dajka őriz, oltalmaz, táplál: mindenik causának, szerző oknak mondatik.

13. A szerző ok (efficiens) némely egyedül, némely pedig másokkal szerez, csinál valamit, melyeknek némelyike első és kiváltképpenváló, s a többi segítők és eszközök, mint az országnak igazgatásában a fejedelem az első, a több tanácsurak pedig segítők; ide tartoznak az eszközök is, amelyek által valami léssen, mint a deáknak eszköze a penna, ténta, keze, de az írásnak mindenik oka.

14. Harmadszor az efficiens, avagy magán (per se) cselekszik valamit, avagy nem magán (per accidens). Magán cselekszik az, ami maga erejéből cselekeszik: tudniillik vagy természeti szerint, vagy pedig tanácsból.

Természeti szerint cselekeszik a tűz, mikor éget. Tanácsból az ember, ki midőn valamihez akar fogni, először meggondolja, hozzá fogjon-e vagy ne, s annakutána mint vihetne legjobban végbe. Nem magán (per accidens) cselekeszik az a szerző ok, amely magán kívül való erőből viszen valamit végbe; és így lésszenek amelyek szükségből avagy szerencséből lésszenek. Szükségből, mint midőn a gyermek a mesterétől való félelmében jól tanul. Szerencséből, midőn a porban játszodván pénzt talál. De a szerencsének nevezetivel való élest szerzette az okoknak nem tudása, honnan lött, hogy midőn valamely dolog várakozásunk felett esik (történik), szerencsének mondjuk.

15. A matéria az, amiből valamely dolog áll: mint az asztal, tál, kalán és többek fából valók; a szoba kőből vagy fából; a kemence, kályha agyagból.

16. A forma az, amiben a dolognak valósága áll; így a feketeség formája a téntának, mert ha fejér, veres, zöld volna, nem volna ténta, hanem festék vagy miegyéb; a négyszegletűség formája a táblának, mert ha kerek volna, tányér volna.

17. A finis az, amiért a dolog vagyon, mint azért csinálja a gyermek a pennát, hogy írjon véle, azért viszen kenyeret az iskolába, hogy megegye, azért fizet a mesterének, hogy tanítsa.

18. Az effectum oly dolog, mely az okokból lött, mint az írás az (embertől) gyermektől vagyon, a szólás is, a járás is; a szobának megmelegedése a tűztől.

19. Amely tekintetek csak némünémüképpen egyeznek meg, azok subjectumok avagy adjunctumok. A subjectum az, amelyhez valami adatik, mint a test subjectuma a ruhának, egészségnek, betegségnek; a kalamáris subjectuma a téntának, az asztal a tálnak, mikor rajta vagyon, a tál az ételnek, mikor benne vagyon, a nap subjectuma, objectuma a szemnek, mikor ember ránéz, a jó magaviselés subjectuma, objectuma a gyermeknek, azért arra kell vigyázni.

20. Az adjunctum az, mely valamihez adatik. A ruha adjunctuma a testnek, úgy az egészség s a betegség is; a bölcsesség adjunctuma a léleknek.

21. A meghasonló tekintetek azok, amelyek a dologtól különböznek. Ezek pedig vagy csak különbözők, vagy ellenkezők. Azok, amelyek csak különbek, diversáknak mondatnak, és egymástól csak tekintettel különböznek; amelyek ilyen szólásnak módjai alatt mondatnak ki: Nem ez, hanem amaz, jóllehet, mindazonáltal, mint, nem szép papiros, de jó. Jóllehet a mesternek hatalma vagyon rá, hogy a gyermeket bűnéért megverje, mindazáltal mikor vétke nincsen, ne bántsa.

22. Az ellenkezők avagy oppositák azok, amelyek nem csak tekintettel, hanem voltaképpen is különböznek egymástól: minek okáért azon egy dolognak, azon egy része szerint, azon egy tekintetből, azon egy üdőben nem tulajdoníthatnak; mint: nem lehet azon egy dolog fekete s

fejér, azon egy részében, azon egy tekintetből, azon egy időben, lehet mindazáltal egy dolog fejér s más fekete, azon egy dolog is más része szerént fekete, s más szerént fejér, avagy azon egy dolog azon egy része szerént, egy tekintetre nézve fekete, s másra nézve fejér, végezetre azon egy dolog, azon egy része és tekintet szerént egy időben fekete s másban fejér; úgyhogy ha ez négynek csak egyike ott ne legyen is, nem léssen egymással ellenkezés vagy oppositio.

23. Az oppositák avagy egymással ellenkezők közül némelyek közt egy sokkal ellenkezik, mint az ember nem lehet ló, sem fa, sem asztal; mert ezeknek egyike úgy ellenkezik mind a többivel, hogy a mi egy, nem lehet a másik (az ilyenek disparátáknak hívattnak). Némely egymással ellenkezésben pedig, egy csak eggyel ellenkezik, melyek contráriáknak hívatnak. Azok közül azért némelyik ugyan valami vagyonsággal ellenkezik, s némelyik csak a nincsen-nel. Aholott mindkétfelől vagyonság vagy on az ellenkezésben, azok kétfélék: mert némelyek ellenkeznek ugyan, de egymástól függenek, mint: soha az apa nem lehet fia a fiának, mindazáltal, ha apa nem volna, fiú sem volna, az ilyenek relátáknak mondatnak: némelyek pedig szüntelen ellenkeznek egymással, mint a békesség s a háborúság, a fejér s a fekete (adversa).

24. A holott ellenkezés vagy on a vagy on és a nincsen között, azok is kétfélék, mert némely vagy on ellenkezik az ő nincsenével, akár holott légyen az, mint jó s nem jó, vagy on s nincsen, ember nem ember (és az ilyenek contradicentiáknak hívatnak); némely pedig csak abban a dologban ellenkezik a nincsen-nel, aholott maga vagy on, mint látás s nem látás (vakság), józanság s nem józanság (részegség), gazdagság nem gazdagság (szegénység), ezek pedig privantiáknak mondatnak.

Eddig vannak az egyes tekintetek.

25. Az egyben vettetek hívatnak comparátáknak. A dolgok pedig egybevettettek egymással vagy az ő mennyiségekben, vagy az ő mineműségekben. A mennyiség az, amire nézve az egybevettett dolgok ennyiknek s ennyiknek mondatnak. Melyre nézve a dolgok egyarányúak (paria), vagy nem egyarányúak (imparia). Az egyarányúak azok, amelyeknek mennyiségek egy. Az egyarányú tekintet (argumentum) azért az, amelyben az mással egyarányú dolog más magával egyarányú dologgal vettetik össze, melynek a szólásban jelei ezek: egyarányú, egyező, megegyeztetni; azon ami amaz, úgy az, amint amaz, annyi, amennyi; nem inkább; nem kevésbé; mint: annyi jót kívánok te néked, amennyi hajsza a fejedben vagy on.

26. A nem egyarányúak nagyobbak (majora), avagy kisebbek (minora). A nagyobbak azok, amelyeknek mennyiségek felülhaladja a másoknak mennyiségét. Melyeknek jelei ezek: nem csak, hanem; inkább akarom ezt, mint amazt; jobb, nagyobb, szebb. A kisebbek azok, melyeknek mennyiségeket mások felülhaladják. Ezeknek jegyek ilyenek: nem hogy e, de még ama sem; légyen inkább ez mint amaz kevesebb, gyengébb. Inkább meghalok, hogysem mint azt elszenvedjem.

27. A mineműségben való egybevettetés az, amellyel a dolgok hasonlóknak (similia) mondatnak, avagy nem hasonlóknak (dissimilia). A hasonlóak azok, amelyeknek mineműségek egy. Amely hasonlóság egy szóban foglaltatik bé, annak jegyei ezek: hasonlóképp, ként, szinte, mintha, nem különben; oly gazdag mint Kroesus, oly szegény mint a tetű, oly tudós mint Aristoteles, avagy Plató.

28. A nem hasonlóak (dissimiliák) azok, akiknek mineműségek különböz. Melynek jegyei ezek: nem hasonló; különb, más, másként; mint, te sem léssz olyan író mint apád volt, ő sem olyan ékesen szóló mint Cicero.

Ezek a magokon valamit jegyző tekintetek (argumentumok).

29. Immár következnek azok, amelyek az ide fel valóktól vésznek erőt a valamit jegyzésre; melyeknek némelyike vétetik a nevektől, úgymint az egy eredetű szók (conjugáták), mint: deák, deákság, deákul; igaz, igazság, igazán; ember, emberség, emberségesen; ezek közül az

első renden lévő szók concretáknak, a másodikon abstractáknak, a harmadik és utolsó renden lévőkné pedig módoknak mondatnak. És a névnek megmagyarázása (notatio), mint: a természet azért mondatik természetnek, mert termik, a székhely mondatik a székhelytől.

Némelyike pedig fondáltatik ugyan az dologban, de ez ide felül valók közül valamelyik által: minemű az elosztás (distributio) és a meghatározás (definitio).

30. Az elosztás (distributio) az, amikor valamely egész dolog (totum) részekre osztatik. Az mely vétetik vagy a causákból, okokból, mint: a tál vagy fából, vagy cserépből, vagy ónból, vagy ezüstből való, az ilyen vétetik a materiából; az edény némely tisztességre, némely tisztátalanságra való, mely a végből (finisből) vétetett elosztás; így a többiből is.

Ez az elosztás pedig, mely okokból vétetik, akkor esik, mikor a részek okai az egész dolognak. Holott legemlékezetesebb az épnek (integri) darabokra (membra) osztatása.

31. Vétetik az elosztás az okoknak cselekedetekből is, amikor tudniillik a részek cselekedetek (effecta), mint: a deák gyermekek némelyek Ábécét, némelyek Donátot, némelyek grammatikát tanulnak. De itt kiváltképpen való a genusnak (valamely közönségességnek) az ő külön nemeire (specieseire) való elosztás,³¹ mint: az állat vagy okos, vagy oktalan, mely akkor lesz, mikor a köz (egész) dolog a részeknek állatjokat³² teszi.

32. Az elosztás vétetik továbbá a subjectumokból³³ is, mint: a tudomány nem csak a nagy emberben vagyon, hanem a gyermekben is, nem csak a férfiúban, hanem a leányban is. Az adjunctumokból³⁴ ilyen elosztás vétetik: némely emberek egészségesek, s némelyek betegek; némelyek gazdagok, s némelyek pedig szegények.

33. A meghatározás (definitio) az, amelyben megmagyaráztatik, mi legyen a dolog. Amely vagy teljes (perfecta), vagy héányos (imperfecta, descriptio). A teljes meghatározás (perfecta definitio) az, amely befoglalja magában azokat a belső okokat (tudniillik a materiát s a formát), amelyekből áll valaminek (állatja) valósága, mint: az ember okos állat, mely meghatározásbeli két szóban: okos állat, befoglaltatik minden, valamiből az egész ember áll, mert az állat befoglalja valami a testet nézi,³⁵ az okos pedig valami a lelket.

34. A nem teljes meghatározás (descriptio, imperfecta definitio) az, amely a dolgot más egyéb tekintetekből (argumentumokból) írja le; mint: az ember halandó állat. Ez is jó, ha az elsőre szert ember nem tehet.

Eddég vannak azok a tekintetek (argumentumok),³⁶ melyek a dologban ugyan benne találtnak.

35. Amely (argumentum) tekintet a dolgon kívül vagyon, az bizonyásnak (testimonium) mondatik. Mely isteni vagy emberi. Az isteninek elég ereje vagyon az dologban valamit igazán kijelenteni, de az emberekében kevesebb; ez is csak akkor, ha az bizonyítóban elég-séges okosság (tudomány) és jóakarat találtnak az helyesen való bizonyástételre.

³¹ Mai meghatározás szerint: a *genus* megfelelője a nem, a *species* a faj. A „közönséges” és a „köz” általánost jelent.

³² lényegét, szubsztanciáját

³³ Apáczai szerint „subjectum az, amelyhez valami adatik, mint a test subjectuma a ruhának, egészségnek, betegségnek; a kalamáris subjectuma a téntának...”

³⁴ Ugyancsak Apáczai meghatározása szerint „Az adjunctum az, amely valamihez adatik. A ruha adjunctuma a testnek; úgy az egészség, betegség is, a bölcsesség adjunctuma a léleknek.”

³⁵ A testre vonatkozik.

³⁶ érvek, meghatározó jegyek

MÁSODIK RÉSZ

1. Immár következik az tekinteteknek (argumentumoknak) egybefoglalása; mely foglalás avagy csak magára mondattatik ki, avagy emelkedés által mással. A magán való foglalás (axiómának) hiteles mondásnak hívatik. Az magán kimondatott helyes mondás az, amelyben egy tekintet mással foglaltatik egybe és annak igazsága vagy nem igazsága (hamissága) megítéltetik.

2. Amely erősítő vagy tagadó. Az erősítő (affirmatum) az, midőn az egybefoglalásban nincsen nem, vagy a nemmel egyet tévő szó darab; mint: az Isten irgalmas, az ember gonosz, a gyermek vásott, a papiros folyó. A tagadó mondás (axioma negatum) az, midőn a mondásban benne vagyon, avagy benne értetik a nem, mint: nem ember az Isten, nem fekete a ténta, az ember könyörületlen.

3. A mondás mégis igaz avagy hamis. Igaz, midőn azt mondta amint a dolog vagyon. Mert ha különbet mond, hamis.

Az igaz kimondás avagy csak lehetséges, avagy ugyan szükséges igazságú. Lehetséges igazságú, ha csak úgy igaz, hogy néha hamis is, mint: holnap eső lesz, aki jól tanul, meggazdagul.

4. A szükséges igazságú mondás (axioma necessarium) az, amely úgy igaz, hogy hamis soha és soha nem lehet (κατὰ παντός), ami pedig ezzel ellenkezik, az soha igaz nem lehet. Ilyeneknek kell lenni a rendes bölcsességnek (arsnak) minden mondásinak. De ennek felette olyaknak, amelyek a felső (a bölcsességnek azon részébéli) mondásokkal atyafiasok (καὶ τὸ αὐτὸ). Ismét amelyben a mondásnak utolsó része minden elsőről igazán mondathatik (καθόλου πρῶτον), azaz, ha megfordítják is ugyan igaz; mint: minden ember okos állat, minden okos állat ember. Ez három törvényektől függenek a bölcsességnek minden mondási, úgyannyéra, hogy ha csak egyik meg nem találhatik is valamely mondásban, nem az igaz bölcsességhez való.

5. A mondás egyes avagy foglalós. Az egyes (simplex) az, melyben semmi foglalási szó nincsen; mint: a tűz éget, a tűz nem víz; ez közönséges (generale), vagy kiváltképpen való. A közönséges (generale) az, amelyben az utolsó rész közönséges, és közönségesen is mondatik az elsőről, amely is közönséges. Holott meglehet, hogy sem az erősítő nem igaz, sem a tagadó; mint: minden állat okos, semmi állat nem okos. A kiváltképpen való (speciale) mondás az, amelynek utolsó része nem mondathatik minden elsőről. Itt vagy az erősítő, vagy a tagadó mindenkor igaz. A kiváltképpen való (speciale) avagy rész szerint való, avagy tulajdon. A rész szerint való (particulare) az, midőn a köz utolsó rész, az elsőnek csak rész szerint tulajdoníttatik; mint: némely kegyelmesség nem dicsérendő. A tulajdon mondás (proprium) az, amelyben az utolsó rész mondatik valamely tulajdon névről; mint: Esaiás ékesen szóló próféta.

6. A foglalt (egybefűzött) mondás (axioma compositum) az, amelynek utolsó része több dolgokat foglal bé magában egynél valamely foglalós szócska által. Amely foglaló szócska itt gyűjtő avagy széyesztő. Melyre nézve az ilyen foglalós mondás is (axioma compositum) gyűjtőnek avagy széyesztőnek mondathatik. A gyűjtő az, amelynek részei mint igazak egybegyűjtetnek (szedetnek). A gyűjtő (congregativum) ismét kapcsoló vagy függesztő. A kapcsoló (copulatum) az, amelyben a részek minden *ha* nélkül általán fogva egybe kapcsoltnak az: és, s, is, ismét, nem is, aminemű olyan, és többek által, mint: az Isten irgalmas s kegyelmes, az ember gyarló és halandó.

Az függesztő mondás (axioma connexum) az, melynek hátulsó részei, ha, hanemha által gyűjtetnek egybe; mint: ha az Isten rajtunk nem könyörült volna, mű mind elvesztünk volna.

Az szélyesztő mondás (axióma segregativum) az, melynek részei, mint egyszersmind mind ketten igazak nem lehetők, egymástól elszélyeztetnek. Ez megkülönböztető (discretum), vagy elválasztó (disjunctum). A megkülönböztető az, melynek részei csak valami tekintettel hasonlóan meg, eme szócskák által: de, penig, azonközben, jóllehet, mindazáltal stb.; mint: bár ugyan haragodjék is az atya az ő fiára, de mindazonáltal meg nem tagadja.

Az elválasztó az, melynek részei úgy választatnak meg, mintha csak egyik lehetne azok közül igaz, az: avagy, másképpen stb. által, mint: avagy éjszaka vagyon avagy nappal.

Az mondásoknak másokkal való egybefoglalások okoskodás avagy rendelés. Az okoskodás (syllogismus) oly elmélkedés, melyben a feltött kérdés a próbáló szóval (tekintettel, dologgal) úgy helyhezteszik el, hogy az előjárók feltétettévé, a bérekesztés szükségesképpen következék. Az okoskodás előjáró darabjának két részei vagynak, a feltétel és a felvétel. A feltétel (propositio) az előjáró darabnak első része, amelyben a kérdésnek csak hátulsó része foglaltatik egybe, a próbáló okkal. A felvétel (assumptio) az okoskodás előjáró darabjának második része, mely a feltételből vétetik ki. Az okoskodásnak hátulsó része az, amely a kérdésnek mindenik részét befoglalja, és bérekesztésnek (conclusiónak) mondatik. Ha valamelyik e részek közül az okoskodásban ott nem leend, az oly okoskodás enthymemának mondatik; ha penig e háromnál több lészen, prosyllogismusnak.

Az okoskodás magán való, avagy foglalt. A magán való (simplex) az, aholott a kérdésnek hátulsó része tétetik a feltételbe: első része penig a felvételbe. Ez állató (affirmatus), ha mindenik darabja állató (erősítő). Tagadó (negatus), ha az előjáró részeknek valamelyike a bérekesztéssel tagadó. Közönséges (generalis), ha a feltétel és felvétel közönségesek. Részszerint való (specialis), ha csak egyike közönséges. Tulajdonos (proprius), ha mindenik tulajdona valakinek.

A magán való okoskodás bévont (contractus partibus), avagy kiterjesztett. A bévont az, midőn a próbáló dolog példa gyanánt úgy vétetik a részszerint való kérdés alá, hogy mindenik darabban előljárjon, s a felvételben állató legyen, mintha valaki kérdené, hogy a merészség jóindulat-e? A felelet az, hogy néha jó, mint az állhatatosság, s néha rossz, mint a vakmerőség. Itt négy dolog vagyon: merészség, jóindulat, állhatatosság, vakmerőség. Hogy azért megpróbáltassék, hogy némely merészség jó indulat, így kell az állhatatosságot hozzá illeszteni:

Minden állhatatosság jóindulat.

Minden állhatatosság merészség. Azért

Némely merészség jóindulat.

Hogy ismét megpróbáltassék, hogy némely merészség nem jóindulat, így kell a vakmerőséget hozzá adni:

Semmi vakmerőség nem jóindulat.

Minden vakmerőség merészség. Azért

Némely merészség nem jóindulat.

A kiterjedt (explicatus syllogismus) okoskodásban a feltétel közönséges avagy tulajdonos, s a bérekesztés hasonló az előjáróhoz, avagy a gyengébb részhez.

Ennek két neme vagyon. Az első az, aholott a próbáló (tekintet szó) mindenik részben (mondásban) utó tétetik és valamelyikben tagadó: mintha ilyen kérdés támad, hogy: a lélek halandó-e? Hogy nem az (az okoskodásnak ezen a nemén) ebből próbálhatni meg, mert nem egybe szerkesztett dolog, ilyenképpen:

Ami halandó, az másból vagyon egybeszerkesztetve.

A lélek nincsen másból egybeszerkesztve. Azért

A lélek nem halandó.

A második neme a kiterjedt okoskodásnak az, amikor a próbáló szó a feltételben elől jár, a felvételben pedig állatván, erősítvén, utol; mintha kérdezik, hogy ami tisztességes dolog, mind hasznos-e? Hogy úgy légyen, evvel kell megpróbálni: mert törvény szerént való, ilyen formán:

Minden törvény szerént való dolog hasznos.

Minden tisztességes dolog törvény szerént való. Azért

Minden tisztességes dolog hasznos.

A foglalós okoskodás (syllogismus compositus) az, aholott az egész kérdés egyik része az állató és foglalós feltételnek, a másik része pedig a próbáló dolog. A foglalós okoskodás függő (connexus), avagy elválasztó (disjunctus). A függő az, melynek feltétele függő mondásból áll. Melynek két módja vagyon. Az első az, amelyben a feltételnek első része felvételik, és a hátulsó bérekesztetik, mint:

Ha Isten vagyon, vagyon jövődölés.

De vagyon Isten.

Azért vagyon jövődölés is.

A második mód pedig az, amelyben a hátulsó rész megtagadtatik, hogy az első is megtagadtathassák; mint: Ha a bölcs hamar hiszen, valaha megcsalatik.

De soha nem csalatik meg.

Azért nem hiszen hamar.

Az elválasztó foglalós okoskodás áll elválasztó feltételből. Melynek is két módja vagyon: az első megtagadja egyiket és a másikat bérekeszti; mint:

Avagy nappal vagyon, avagy éjjel.

De nincsen nappal. Azért éjjel vagyon.

A második mód, a mindenik része szerént állató feltételből egyiket felvészi és a másikat megtagadja, mint:

Avagy nappal vagyon, avagy éjjel.

De nappal vagyon. Azért nincsen éjjel.

Az elrendelés oly elmélkedés, mellyel az egyrendű mondások az ő mivoltoknak világossága szerént előltétetnek; honnan akármelyiknek is másokkal való megegyezése által láttatik és az elmében megtartattatik. És amiképpen a mondásban az igazság és a nem igazság, az okoskodásban a következés és a nem következés, úgy az elrendelésben a gondoltatik meg, hogy ami magán világosabb avagy közönségesebb, elől tétessék, és ami homályosabb avagy részszerént való, utól.

Ennek mivolta példákból tetszik jobban ki: mert legyenek a logikának minden határozási, elosztási, regulái feltaláltattak, és legyen azoknak mindenike külön-külön megítéltetett, s mindezek külön-külön darab papiroskára írássanak le és egy cseberbe hányassanak bé: ha itt azt kérde: melyik része tanítson meg a logikának ez egybezavart mondásoknak elrendelésére? a feltalálásnak helyeire itt semmi szükség nincsen, mivel mindenek feltaláltattak; sem a mondásoknak megítélésére, mivel mindenik mondás megpróbáltatott és megítéltetett; sem az okoskodásra nincs itt semmi szükség, mivel minden kételkedések itt meghányattak és

vettettek: egyedül az elrendelés vagyon hátra. A logikus azért az mesterségi elrendelés világa által a cseberből kiválasztja a logikának meghatározását, azután elosztását, s továbbá az elosztott részeknek meghatározásokat, és így elébb-elébb.

Ezen rendet tartanak többire a poéták, orátorok, akármi írók is írásokban, csak hogy a poéták néha messzebb távoznak tőle, az orátorok is az kezdésben, feltevésben, megerősítésben és elvégezésben ezen rendet igyekeznek megtartani és elkövetni.

Történik mindazáltal néha, hogy gyönyörködtetésnek kedvéért az ilyen rend elfordíttassék, és aminek az igaz elrendelés szerint elsőnek kellene lenni, utólrá hagyattassék.

TANÁCS

**mellyet Joachymus Fortius ád Apáczai János által
egy tanulásába elcsüggedt iffjúnak**

Tanuló: Noha, uram, az én felbuzdult és háború elmém gondolkodási engem minduntalan arra ingerlenek, hogy amely dolgot immár sok időktől fogva szívemben elrejtve forralok, ez földi embernek, míg végben nem viszem, azt tudtára ne adjam; mindazonáltal sok a szomorú példa! mellyek előmbbe adják, mely ártalmas, mely veszedelmes s mely rossz előmenetű az goromba iffjaknak magok tanácsán járni: szántsándékom felől, ha nehéz nem leszen, akarok értekezni.

Fortius: Mind személyed, s mind beszéded kedves igen, jó barátom, előttem, szólj kérlek bátorsággal.

Tanuló: Egy szóval megmondván, az atyám engemet tanulásra szánt vala, hogy ha nem lehetnék mindenneknél jobb is, középszerű lennék bár; de azon búsulok, hogy reménségében megcsalatkozik szegény!

Fortius: Miért?

Tanuló: Ihon! Ennyi ideig scholában tekergésemnek egy csepp hasznát nem látom; s én bizony nem tudom, mi haszna, hogy tovább időmöt vesztegetem, hiszen jobb idején magam arra fognom, ahol előmentem leszen.

Fortius: De mi lehetne az?

Tanuló: Ha ugyan megmondjam: az az külső állapot, mellyet nekem mindenek tanácsolnak s jovallanak. Nem is lehetünk mind papok.

Fortius: Azért kell csak tanulni, hogy az ember pap legyen? Nyomorék gondolkodás! Az politiában³⁷ nem kell a tudós ember? Én nekem úgy tetszik, hogy az ecclesia³⁸ sehul nem virágzhatik, ha az politia jó karba nem állatott. Ide pedig tudomány kívántatik! Továbbá vaj ki sokat megcsalt az az külső állapot! Mindennek mindent s mindjárt ígér ugyan ő, de az századiknak alig praestál³⁹ valamit; s azt is, oh, ki nehezen s későre! A bölcsesség pedig soha senkit meg nem csalt.

Tanuló: Mint kellene tehát a tudományokban jó móddal előmennem?

Fortius: Kevés szóval, könnyen meg nem mondhatom ugyan, mindazáltal igyekezem. Minek okáért három dolgokra vigyázz: Első az készület, az második az út, az harmadik az tudományok, mellyeket tanulnod kell.

Tanuló: Az készület miben áll?

Fortius: Öt dolgokban.

Tanuló: Az első micsoda?

³⁷ az államban (görög: politeia)

³⁸ az egyház

³⁹ teljesít

Fortius: Tégy oly célt fel, amelyre soha senki nem ért. Mert szép dolog az középszerű tudós emberekkel elérkezni, de szebb még az legtudósabbkal egyarányú messze hagyítani,⁴⁰ az legszebb pedig mindeneket fellyülhaladni, és az nagy hegynek oly részében állani, ahova soha senki maga erejétől nem hághatott, s talám soha nem is hág.

Tanuló: Az Istenért, uram! Ha én azt cselekedném, bizony mondom, mind e világ zászpára⁴¹ méltónak kiáltana.

Fortius: Nem szükség azt karó hegyében tökeszteni,⁴² elég ha ketten tudjuk.

Tanuló: De ugyan, hogy mernék én az tudományban Platónál, Arisztotelésznél, Cicerónál, Pliniusnál (hogy többet ne említsek) tovább igyekezni.

Fortius: Miért nem. Hiszem ők is emberek, nem istenek voltak, csak hogy amely dolgok a tudományban való elemeire tartoznak, azokhoz kezesebben nyúltanak.

Tanuló: De csak én az középszerűekkel érkezhetném el.

Fortius: Hatalmas Isten! Be félénk elméjű ember vagy! Ez ilyen indulattól vagyom ám, hogy e világon sok Platón, sok Cicero, sok Arisztotelész nincsen. Tudd-é, mely alacson, mely félénk, mely elvetett elme szokott kívánni középszerűvé lenni? Ellenbe pedig, mely dicséretes indulat az, amely ellenségin diadalmat vevén, várokat elveszi, honnan széles ez világon napfénynél ragyogóbb s tündöklőbb híre-neve futamodjék? Mellyet amennyi az égen az csillag, s tengerben az füvény, annyi ezer ember magasztal fel vég nélkül? Mondd ezt inkább Virgiliussal, ha ember vagy:

... Tentanda via est, qua me quoque possim,
Tollere humo, victorque virum volitare per ora.
Primus ego in patriam mecum (modo vita supersit)
Aonio rediens deducam vertice Musas.
Primus Idumaeas referam tibi Mantua palmas.⁴³

Tanuló: Vallyon volt-e valaha valaki ilyen indulattal?

Fortius: Egy cseppet sem kételkedem, hogy mindazok, akiket félszerű tudósoknak hívunk, erre nem igyekeztenek, csak hogy megcsalta szegényeket dolgok kimenetele.

Tanuló: Szinte a' bánt pedig engem is.

Fortius: A derekas dolgokban csak az igyekezet is dicséretes. Elég az elsőről.

Tanuló: Mi a második?

Fortius: Megutálván a henyélést, szeressed az munkát. Fuss mindentől, valami az embert kényessé teheti. Hálj örömesben száraz deszkán avagy kemény kövön, mint lágy párnán avagy gyenge ruhán.

⁴⁰ hajítani

⁴¹ mérges növény (fehér hunyor)

⁴² tűzni (világgá kiáltani)

⁴³ ... Ezt az utat kísértetni meg kell teljes erőmből;
Föl kell törnöm a porból a hír szárnyán diadallal!
Én leszek az első, ki hazámba (ha élek a földön)
A múzsák csapatát levezérlem az aoni béréről,
Elhozom az idumaei borostyánt, Mantua, néked.
(Hegedűs I. ford.)

Non jacet in molli veneranda scientia lecto.⁴⁴

Egyél olyan ételeket jobb szívvel, az mellyek nem igen kedvesek az ínynak: kerüld, valami gyönyörűséget hoz.

Quisquis enim duos casus virtutis amore
Vicerit, ille sibi laudemque decusque parabit.
At qui desidiam luxumque sequetur inertem,
Turpis imopsque simul, miserabile transiget aevum.⁴⁵

Egészségedre mindazáltal gondot viselj, mert annélkül dolgodban el nem járhatsz. Állj inkább, mint ülj; fuss, mint menj; soha tudományi fegyveredet kezedből le ne tedd. Az munka közt viráگزik a virtus.⁴⁶ Nem is lehet derekas dolog, úgy tetszik, az, melyhez fáradtság nélkül juthatsz. Qui cupit, capit omnia.⁴⁷ Az tudomány gyökére keserű, gyümölcse pedig gyönyörűsége. No tehát, ha mellyedben vagyon még elevenség, ha szívedben az virtusnak csak egy szikrája maradt, távul, távul légyenek minden lágy, könnyű, kényes dolgok, keményeket, keményeket keress, tűzön, vízen, kősziklákon, havasokon járj, kelj. Scyllákat, Syrteket, Charybdeket kergess.⁴⁸ Valahol ez földön nehéz dolgot hallasz, ott teremj. Ez indulatodnak sarkából csak az halál vessen ki. Nincsen ez világon oly nagy dolog sohu, kit így tieddé nem tész. Menjenek dolgokra, az kik ez beszédet magahitnek kiáltják. Elég nékem bőségesen, ha egyedül azokért szeretni fogsz.

Si redamant aquilae, redamant delphines amantem.⁴⁹

Tanuló: Köszíve volna annak, az kit ez beszédek szorgalmatos tanulásra nem indíttának. Bezzeg nem hittem volna soha, hogy ennyi indulatot szerezhetne halandó ember szívemben. Úgy égek belől. Mi vala a harmadik?

Fortius: Ha mihez fogsz, és egyelőször nem szolgál, kétségbe ne essél. Tudod, hogy az serény és bátor szívű ifjú, mikor egy nagy magas és meredek hegyre igyekezik felhágni, mennél többször fordul nyakra-főre arról le, annál nagyobb erővel iparkodik végre arra felhágni. Az nagy Alexander, seregével egy kőszikla mellé, mellynek tetejében egynéhány fejedelmek szorultak vala, érkezvén, követeket küldé hozzájuk, kiktől ők nevetségesen azt kérdék, ha Alexander tudna-e szárnyalni. Mellyet az király nehéz neven vévén, vitézinek illyen szókkal felele: semmit az természet olly fel nem helyhetett, az hova az virtus, ha akar, el nem érhet. Tíz tálentomot ígervén azért annak, az ki először az kőszál tetejébe felhágná, az másodiknak kilencet, nyolcat az harmadiknak, hetet az negyediknek sat., kevés üdő múlva az kősziklát megvevé. Ne légyen hát felette igen nehéz, ha munkádnak foganatját mindjárást nem láthatod. Mert az miként az órának árnyékát elébbmenni nem látod, hanem csak azon veszed eszedbe,

⁴⁴ A tudomány sohasem nyugszik puha ágynak ölében.

⁴⁵ Mert hősen ki legyőzi erényszeretettel az élet
Zord bajait, dicsfény, hírnév koszorúja ragyogja.
Ámde a tétlenség henye fényűzés keresője,
Rút-nyomorult éltét hitványmód éldeli végig.
(Hegedűs I. ford.)

⁴⁶ erény

⁴⁷ Aki törekszik, mindent elér.

⁴⁸ Scylla és Charibdis - mitológiai szörnyek a szicíliai tengerszoros szirtjein, amelyek a szoroson áthaladó hajósokat elnyeléssel fenyegetik. Átvitt értelemben: olyan helyzet, amelyben minden oldalról veszedelem fenyegeti az embert.

⁴⁹ Sas ha szeret delphint, delphin viszonozza szerelmét.

hogy jóval is elébb ment, az fűben is nem hogy most nő, hanem hogy nőtt, az látszik. Az medvekölkykek hat holnap korokban kezdenek járni, két holnapnak előtte pedig ingyen sem mozognak; így az jövődő derekas dolgok nehezen születnek, ellenbe pedig az hirtelen virágzók hamar meghervadnak.

Tanuló: Menjünk tovább is már, ha tetszik, mert kíváncsi vagyok mind az ötöt egymás után hallani.

Fortius: Az gazdagság után vágyódást vedd meg.

Tanuló: Ha bizony az szegénységet tartják az emberek az tudomány legnagyobb akadályának.

Fortius: Én pedig bizonyítom, hogy semmi az szegénységnél az szorgalmas tanulásra nagyobb eszköz nincsen: mivel derekas tudományoknak ő volt régtől fogva az találója: az mint Theocritus ezt tudósan írja. Mert az miképpen az kövér, poshadt, rest test, ha az lélek nem vidám és serény, az egészségre semmit nem használ, úgy az kik szegén renden valók, alacson állapotjokkal semmit nem ártanak, csak nemes elméjek és bátor szívök legyen. Az test és szerencse javai, mind urokkal együtt hamar elmulandók, viselt dolgaidnak dicséreti pedig örökké maradandók. Nincsen ritkább s nincsen is nagyobb dolog, mint igen gazdagnak s igen tudósnak lenni.

Tanuló: Mellyik már az ötödik?

Fortius: Gyönyörködjél tudományodért magad dicséretiben, és ha látod, hogy más fellyülhalad, avagy tudatlanságodért megdorgál, bánkodjál rajta, és annak utánna nagyobbakra verekedjél. Mivel az mint Ovidius mondja:

Non parvas anumo gloria dat vires,
Et faecunda facit pectora laudis amor.⁵⁰

Tanuló: Meghallám s meg is tanolám az készüléket, bizony nem is leszek hátramaradó benne. Hát az út, mellyen az akarónak járni kell, miben áll?

Fortius: Öt dologban az is.

Tanuló: Melyek azok?

Fortius: Az olvasás, hallás, elmélkedés, tanítás és az írás. Az három első legnehezebb, az tanítás könnyebb, az írás pedig mindeniknél is könnyebb. Mivel nehéz dolog az szabad elmét azon egy dolognak hallására, olvasására, elmélkedésére lekötöni, de azt tanításban és az írásban az magunk gyakorlása minden unadalmat elvész, mivel elménk az holott akar, ott jár.

Tanuló: Az olvasásban mihez kell magamot tartanom?

Fortius: Egyedül, ha lehet, soha semmit ne olvass, mert az egyedül olvasás unadalmat szerez, keveset használ, s az elmét megtompítja, hanem ha valamely author⁵¹ akarsz olvasni, olvasd másodmagaddal. Mert az más jelenlétéből csudálatos az, mely vigyázó ítélet származik, úgy-hogy ehhez képest egyedülletben csak álmodni láttassál.

Tanuló: Az elmélkedésben mihez tartsam magam?

Fortius: Ha mit még nem érthetsz, töstént tanítóra fuss, s rövid szóval akaratodat mondd meg, ki ha megfelel, jó, s hogyha pedig nem, menj mindjárt az máshoz. Ne szégyenlj azért

⁵⁰ Nem kis erőt olt át lelkünkbe a becsvágy,
S termékeny lesz tőle a férfikebel.
(Hegedűs I. ford.)

⁵¹ a szerzőt

tudatlanságodot előttök megvallani, mert feltött célodra míg el nem érkezel, nem tiéd az dicséret.

Tanuló: Hát az hallás dolgában micsoda úton járjak?

Fortius: Egy szóval: az mit az leckén hallsz, légy azon mindjárást, hogy arra mást megtaníts.

Tanuló: Az tanításban mihez kell embernek önnönmagát tartani?

Fortius: Mihelt Isten segedelméből az tudomány dolgában valami küs ítéletet tehetsz, azon igyekezzél, hogy napotló-napestig⁵² taníthass. Ha pedig minden disciplínákban még magadot annyére nem gyakorlottad, vagy munkád után még annyit nem gyűjtöttél, hogy egymásután sokáig cselekedhetned azt: azt taníts, az mit tudsz, külömb-külobb helyeken és órákon. Így semmi nem leszen nehéz, ha mindenkor rákészülés nélkül taníthatsz. Elég, ha csak egy leszen is, az ki téged hallgasson. Azon közben az magad gyakorlása által csudálatos, mely nagy dolgok bőségét szerzed tennen magadnak. Ha azon egy dolgot tízszer eltanítottod, többet tanulsz, mintha sok időig fonnyasztottad volna magad az otthon olvasással. Én sokszor sokat olvastam, melyre ha egy holnap múlva ráfogtál volna, azt sem tudtam volna megmondani, kiket olvastam. De az kikre másokat valaha tanítottam sok ízbe, azoknak emlékezeteket az halál üti ki fejemből. Sőt még most is úgy tudom őket majd, mint az tíz ujjomot. Nem kell sokat olvasni, hanem soká. Itt mindazáltal jól eszedbe vedd, hogy addég valamely tudós és bölcs könyvnek közönséges helyen, sokaknak hallatára magyarázásához ne fogj, míg arra elégségedet nem érzed, hanem elsőben egy, két vagy három gyermek előtt cselekedjed ezt meg.

Tanuló: Hát mit kell tenni, mikor az embernek hallgatóji nincsenek?

Fortius: Egy vagy két barátodot kérjed igen, hogy ne nehezteljenek meghallgatni, ha pedig barátaid nincsenek, adj valakinek egy vagy két polturát.⁵³ Mely végre ha egy vagy két forintodot elköltöd, annyére vetődöl az tudományban elé, hogy akárhol is, s akárkik előtt fel mersz állani. De mondhasza: ki cselekedné azt meg? Annak okáért mondom, hogy kevesen érnek oda el, az hova igyekeznek.

Tanuló: Hát mikor ember illendőségét egyéb gondjai miatt nem érzi?

Fortius: Többire az emberek olyankor kiírják, hogy nem érkezhettek, de az ilyenek az tanításban inkább keresik az böcsületet, mint az bölcsességet. Azért minden magad mutogatását hátrahagyván, akar készülhess reá, s akar ne, csak tanítton taníts. Dicséretet sohul ne keress, hanem írásodban. Ha nem tom mely dicséretesen viselnéd magad is perorálásodban⁵⁴ avagy tanításodban, az szél hamar elfűjja, az mit pedig megírsz, az örökké megmarad. Mikor valamely írónak szavai nehezek, jobb ott megvallanod, hogy azokat nem érted, mint haszontalanul sok idődot rajtok felettebb eltöltened. Nagyobb indulattal keresvén az dolgot, mint az szóknak értelmét. Némellyek örömesben tanítanak tudatlanokat, mint tudósokat, duggatván erősen az micskét tudnak, félvén attól, hogy ha másokat mindenre megtanítanának, magoknak végtére semmi sem maradna. De az ilyenek szüle természetek bizony nekem nem tetszik, kik soha nem szemben, hanem alattomban igyekeznek harcolni. Az az erős vitéz, ki ellenségének fegyvert mer ajánlani, mert (ám legyen) néha meggyőzöttség is, dicséreti fennmarad. Légyen elég a tanításról.

Tanuló: Az írásban tehát mihez kell magamot tartanom?

⁵² egész napon át, reggeltől estig

⁵³ pénznem a XVII-XVIII. században

⁵⁴ előadásodban, fejtegetéseid közben

Fortius: Minden gyönyörűségedet az írásban helyeztesd, melyre gondolkozásidot, beszéidet, munkáidot, vigyázásidot, elmédet, egészségedet, keresményedet, végezetre valamit tanulsz, hallasz, látsz, vezérel. Úgyhogy soha ne hidd, hogy annál többet tudj, mint az mit már megírtál. Ha természeted szerént ékesen beszélő vagy, akaratod szerént szólj parasztul. Mert többire az kik ékesen beszélnek, nem szintén szépen írnak. Mivel az ékesen beszélésnek gyönyörűségétől megigéztetvén, amazt nem oly szorgalmasan üzik, nem gondolván azt meg, hogy az tudománynak írásban áll dereka.

Tanuló: S hát mikor az ember az sok írást megunja?

Fortius: Hogy azt eltávoztasd, élj ez mesterségekkel: fogadd fell, hogy vacsorát semmiképpen nem eszel, hanem ha ennyi s ennyi levelet bé éppen írsz, mellyet ha által hágsz, soha semmiképpen te magadnak ne kedvezz. Annál serényebben igyekezzél írni, mennél írni nehezebb, sőt, ha könnyű volna, teljes életedbe nem kellene úgy írnod. Osztán, ha oly helyeken forgasz, az holott könyvnyomtatók is vagynak, menj el őhözájuk, és jelents meg, hogy készüljenek, mert könyvet akarsz nyomtatás alá vetni, bár ugyan abban azelőtt egy levelet se írtál legyen is meg. Az mit így elkezdesz, kételenség alatt végben is kell azt vinned; könnyű úgy írni igen, midőn az nyomtató mindennap új írást kér. Én az én könyvemet ilyen formán írtam. Mindazáltal meglásd, az mit így írsz, jól tudd, mert az emberekkel megnevelteted magad. Ennek felette senki az tudományban felső polcra nem hág, ha az futó idővel igen okoson nem él. Azért így cselekedjél: légyen kötáblád vagy jegyzőkönyved, melyet éjjel-nappal veled hordozz, melyre ha mi olyas dolog eszedbe jut étszaka, jegyezd le, és reggel ágyodból felkelvén, írd jobban le; hasonlóképpen, ha erdön-mezőn jársz is. Továbbá, ha vendégségbe hívatatol, és eszedbe vészed, hogy geremize teretura⁵⁵ és fajrafaj beszédeket kell hallgatnod, el ne menj. Jobb volna egy tagodtól megválnod, mint két óráig haszontalan beszédeket hallgatnod. Hasonlóképpen, ha valaki meglátogat, ki semmi tudománybéli dolgokról nem beszél, hadd ott, s fuss mindjárást az tanulásra. Jobb, hogy ő csudálkozzék embertelenségeden, mint minden maradvád⁵⁶ szidja restségedet. Mennyi könyvet írhatnál azokon az órákon, melyeket barátiddal az csapásban⁵⁷ Istenednek bosszúságára töltesz. Többet ne alodj, hanem csak az mennyi tagaidnak szükséges; bővön elég hat avagy hét óráig. Mikor olvasásra vagy írásra indulatodot érzed, mindjárt étel után, vagy éjfélkor is tanulj, kiből ha kifáradsz, keress te magadnak más gyakorlásnak módját. Minek előtte estve fekeni mennél, vizsgálj jól meg magadban, azon nap mit olvastál, hallottál, tanítottál és írtál. Mennél nagyobbra böcsülöd kevés elémeneletedet, annál hamarabb nagy tudós ember léssesz. Az kik az hitvány batkákot, filléreket meggyűjtögetik, meggazdagodnak, ellenben az kik semminek tartják, gyakorta igen nagy szegénységet érnek. Az hosszú ideig való nyugalom az testet megerőtleníti, és az emberben követ (árénát)⁵⁸ nemz, annak okáért ottan-ottan untig hányj követ vagy valami egyebet, csak hogyha lehet, oly játékot keress, az mely miá sok idődöt ne veszeds. Mikor sétálsz, hasznos dologról beszélj, ha mód vagy benne, valamely témáról perorálj. Fáradj, míg ez mulandó életben vagy; holtod után bizony eleget nyughatsz. Az boldogság mindenkor munkát követ. Minek utánna az tudományoknak summáját megtanoltad, minden esztendőnként keress más-más lakóhelyt. Mind mezőn, mind erdön, mind várason, falun találj valami olyat, kit azelőtt nem tudtál. Julius császár Gadesben meglátván az Nagy Sándor képit, felfohászkodék, hogy ő, abban az üdőkörben, melyben Alexander ez világot meghódoltatta volt, még semmi

⁵⁵ értéktelen, üres, semmitmondó

⁵⁶ utódod, maradékaid

⁵⁷ a vad nyomában (vadászaton)

⁵⁸ epekövet

emlékezetes dolgot nem viselt volna; innen azért alkalmatosságot vévén, mindjárt nagyobbra kezdde vágyakozni.

Tanuló: Miket kell azért mind tudnom és tanolnom?

Fortius: Hogy most magokról az tudományokról, azoknak dicséretekről s számtalan hasznokról külön-külön ne szóljak, említtem csak azoknak mind egymásból függőségeket, mert az szentírást derekason meg nem magyarázhatod, ha theologus nem vagy; jó theologus nem vagy, ha ethicus, oeconomicus, politicus s iuridicus is nem vagy;⁵⁹ ilyen sem vagy, ha medicus is nem vagy; jó medicus sem vagy, ha physicus nem vagy; jó physicus nem vagy, ha opticus, musicus, astronomus, geographus nem vagy; mindez nem lész, ha geometra nem vagy; jó geometra nem vagy, ha arithmeticus nem vagy; ilyen nem vagy, ha logicus is nem vagy; jó logicus nem vagy, ha eloquens⁶⁰ nem vagy; eloquens végtére nem vagy, ha grammaticus és ha rhetor jó nem vagy. Mi vagy, kérlek, eloquentia⁶¹ nélkül? Sőt ha most volnál is valami, az következendőknél mi lész? Mi emelte Homerust, Platót, Demosthenest az halandók felibe? Mi Cicerót? mi Camillust? mi Scipiót? mi Virgiliust? mi Ovidiust? s az többi. Az szép eloquentia. De mindezeknek bölcs írások, ha az megnevezett tudományokkal rakva nem volna, mi volna? Zengő cimbalom s haszontalan fecsegés. Az ékesen szólás amaz, az mely az csillagok járásit, az szeleknek fúvásit, az lángok murrogását, az vizeknek zúgását, hegyeknek magasságait, az berkeknek árnyékait, az patakok folyását úgy fejezi ki, mintha szemeid előtt volnának. Evvel az resteket meggyorsíthatod, az henyéket serényekké teheted, az vakmerőket visszaránthatod, bűnösöket kárhozatra ítélsz, jókat ismét erőssen megdicsérsz. Még is kérlek, ki volna az araboknál Kossus? Ki Sehban Vajel? Ki az sidóknál Ésaiás? Ki Maimonides? Ki Rabbi Dávid Kimhi? Az ő csergedező patak módon folyó ékes írások tette azt, hogy másoknál, kik dologgal rajtok nem alábbvalók, sokkal nagyobb méltóságba s kedvességbe légyenek.

⁵⁹ Az etikához, a családi erkölcsstanhoz, politikához és jogtudományhoz értő.

⁶⁰ ékesen szóló

⁶¹ ékesszólás

HÚ ELBESZÉLÉSE

annak az eseménynek, mely 1655. szeptember 24-én
a gyulafehérvári kollégiumban történt⁶²

... Basirius úr általános jellegű vizsgát tartott, melyen jelen volt a felséges fejedelem sok udvari emberével együtt. Ennek a vizsgának az anyaga volt: disputáció az independensek és presbiteriánusok ellen. Bevezető beszédében egybevette az independenseket és presbiteriánusokat, és minden mondatát hízelgő szavakkal teletömve, minden módon arra törekedett, hogy felgerjessze a fejedelem indulatát ellenünk, szegény presbiteriánusok ellen, komolyan figyelmeztetve a fejedelmet, a mágnásokat, püspököket és másokat, hogy jól vigyázzanak magukra, nehogy végül rájuk is az ő királyának, az angol királynak sorsa várjon. Azt is bizonygatta, hogy ha elég jókor nem történik intézkedés, ama gazembereké helyett a fejedelmek vére fog kiömleni...

TARTALMI KIVONAT SEIWERTTŐL⁶³

Végül rátámadt Basirius az independensekre. Ekkor mondta a fejedelem: ha a tanítók között akad independens, az nyilvánosan tegye meg ellenvetését. - Nem hiszem - felelte Basirius -, hogy akadnak közöttük ilyenek. - De én bizonyosan tudom - válaszolt Rákóczi -, hogy van néhány ilyen tanító. Apáczai, aki érezte a szúrást, a fejedelemhez fordult: „Nagyságos fejedelem, legkegyelmesebb uram! Olyat nem is hallottunk, hogy köztünk valaha is independensek lettek volna, azt sem hiszem, hogy most lennének. Hanem amennyiben vannak néhányan, úgy azok presbiteriánusok. Ami engem illet, én sohasem voltam independens, most sem vagyok az, és nem is leszek soha, hanem igenis presbiteriánus vagyok.” A fejedelem: „A presbiterianizmus út az independentizmushoz.” - „Kegyelmes uram, természetesen így mondják.”

Most Basirius a presbiteriánusok ellen támadt, de amint Apáczai gondolta, oly rossz fegyverekkel, hogy Apáczai égett a vágytól, hogy a küzdőtérre lépjen vele. Alig tudta Katona püspök okos tanácsa visszatartani. Mégsem állhatta meg, hogy az egész esemény végeztével a fejedelem felé fordulva ki ne jelentse, a presbiterianizmus ellen felhozott érvek oly felületesek, hogy minden közepszerű presbiteriánus megcáfolhatja őket. Ez nagyon feltűnt a fejedelemnek és másoknak. Basirius idegesebb lett. De mindketten parancsot kaptak arra, hogy lépjenek a küzdőtérre, a fejedelem várakozik rájuk. Apáczai ugyan szabadkozott, hogy nem készült elő ilyen fontos dologra. Nem használt semmit, küzdenie kellett egymagának mindnyájuk ellen. Ezért fejezi be beszámolóját Pál szavaival (2. Tim. 4. 16): „Első védekezésem alkalmával senki sem volt mellettem, sőt mindnyájan engemet elhagytak; ne számíttassék ez be nekik. De az Úr mellettem állott és megerősített engem.”

⁶² A latinul írt mű címe: *Narratio vera actus, qui anno 1655 d. 24 Sept. in Collegio Albensi contigit*. Ebből a fontos műből csak a közölt rövid töredék maradt fenn Johann Seiwert (I. ott) feljegyzésében. Seiwert német nyelven ismerteti Apáczai életét és munkásságát s birtokában lévén - amint írja - a *Narratio vera terjedelmes* kézírata, kimásolt és közölt belőle latinul pár sort, amelyet itt magyar fordításban közlünk. A kézirat többi részéből csak rövid tartalmi kivonatot ad - német nyelven. A vita, amint ismeretes, II. Rákóczi György jelenlétében folyt.

⁶³ Seiwert német nyelvű tartalmi kivonatának magyar fordítása.

TARTALMI KIVONAT SZATHMÁRY PAP MIHÁLYTÓL⁶⁴

Miképpen kezdődött legyen pedig Apáczainak a presbiterianismusért való controversiája,⁶⁵ szépen leírta maga diákul egy kis munkácskájában ilyen titulus alatt: *Narratio vera actus, qui anno 1655. d. 24. Sept. in Collegia Albensi contigit*. Tudniillik az odavaló úgymondott Fehérvári Basirius Izsák nevezetű híres theologiae doctor exament csinálván, arra a fejedelmet, II. Rákóczi Györgyöt és más nagy embereket, püspököt is elhívta. És tudván már, hogy Apáczaik a presbiteriánusokkal tart, egy oratiócskát mondván, abban az independensek ellen keményen beszéllett, azután az independensekkel összezavarván a presbiteriánusokat, azok ellen is keményen beszéllett, mellyre midőn a fejedelem Apáczaikat megszólította volna, ő Basiriussal disputálni kezdett, noha arra éppen nem készült vala. A fejedelem ekkor Apáczaikra erőssen megharagudott, és ezt is mondotta: „De Isten engem úgy segéljen, Apáczaik uram, a Megyesi-presbiteriumot, amíg én élek, ide bé nem hozza ked. Mást ne tanítson, mert Isten engem úgy segéljen, valaki mást tanít, a Marosba vettetem, vagy a toronyból hányatom le!” Ekkor még Keresztúri is erőssen pirongatta Apáczaikat, ezt mondván: „Bezzeg kimutatá ám kegyelmed, Apáczaik uram, foga fehérjét. Bizony valójában gyermeki argumentumokat hoz a kegyelmed elő s a többi.” Melyek után sok bajai lőnek, a püspök a fizetését ki nem akará adni, a fejedelmi professzorságtól megfosztaték a fejedelem által. A kézdivásárhelyi papsággal megkínáltaték, de nem vállalja. Azután az enyedi papságot ajánlja néki a püspök és az ecclesia, azt sem fogadja el, azután marosvásárhelyi rectorssággal kínáltatik, arra is azt feleli: „Arra még diákkoromban hívtanak, s nem mentem, most már inkább nem mehetek.” Azután pataki rectornak akarták hívni, és a fejedelem anyja is írt mellette, de a fejedelem nem engedte, azt mondván, nem illik ilyen embernek jóván így munkálódni. Ezután a püspök a házából ki akarta küldeni, és jóvállotta, hogy Basiriust kövesse meg, s adjon reversalist. Egyiket sem cselekedte, így osztán által tették Kolosvárra. (Lásd a fenn írt Narratióját in manuscripto meo.) Ott vagyon egy szép Supplicatiója és Apológiája is a fejedelemhez.

⁶⁴ Szathmáry Pap Mihály (I. ott) birtokában is megvolt a *Narratio vera...* kézirata, de ő is csak kivonatossan ismerteti.

⁶⁵ vitája

AZ ISKOLÁK FÖLÖTTÉBB SZÜKSÉGES VOLTÁRÓL ÉS A MAGYAROKNÁL VALÓ BARBÁR ÁLLAPOTUK OKAIRÓL⁶⁶

Apáczai Jánosnak, a teológia doktorának és professzorának beszéde. Tartotta midőn az újonnan felépült kolozsvári kollégium igazgatását Erdély fenséges fejedelmének megbízásából átvette, 1656. november 20-án, az első akadémiai előadóteremben

Nemes és nemzeti Polgármester úr, mély belátású Tanácsosok, tiszteletes Lelkipásztorok, ékes szavú prédikátorok, igen jeles és tudós Iskolamesterek, bölcs Kurátorok, kedves Ifjúság és Te, hallgatók és nézők kedves koszorúja!

Bizony bölcs és sok ember egybehangzó véleménye szerint nagyon is helyes volt annak a tudósnak az elhatározása - bárki lett légyen is az -, aki majdnem ugyanilyen alkalommal, mikor minden rendű és rangú közönség feltűnően nagy számban gyűlt össze mindenfelől, hogy beszédét nagy tapsal fogadja, a szószerkekre lépve mindenkinek meglepetésére csak ennyit mondott: *ember!* Majd anélkül, hogy valamit hozzátett volna, lelépett a szószerkekről.

Mivel ezen mindnyájan fölöttébb csodálkoztak, másnap feltűnően ékes beszédben elmondta, mi volt tettének az oka. Azt hiszem, meg akarta mutatni, és szemléletesen a hallgatók emlékeztetésére akarta vésni a tanulságot: az *emberi* önvizsgálódást annyira szem előtt kell tartanunk mindnyájunknak, hogy szónok nélkül is találjunk elég okot, amiért ebben a halandó és esendő életben állandó elmélkedés és folytonos szemlélődés közben mennél siralmasabb hangon egyre csak saját sorsunkat sirassuk.

Különben pedig, ha e jeles tudós eme híressé vált tettét akarnám utánózni, *iskolát* mondanék, és ezzel feloszlattam a gyűlést. Mert az iskolára olyan nagy szükség van, és olyan sokféle a haszon, mely az iskolából származik, hogy vaknak, sőt érzéketlennek kell lennie annak, aki ezt magától föl nem fogja, be nem látja. De boldog Isten! Amilyen nagy az iskolának a szükségessége, amilyen sokféle a haszna, olyan nagy, ha ugyan nem sokkal nagyobb a nyomorúsága a magyaroknál, olyan nagy a megvetés és - hogy a gyűlölet szót ne használjam - az ellenszenv iránta. Számítva jóakarató érdeklődésekre, hallgatóim, mind a két kérdést szeretném előttetek néhány durva ecsetvonással felvázolni. Ezért ismételtelen kérek benneteket, ajándékozatok meg figyelmetekkel!

Az iskola, hallgatóim - hogy a meghatározáson kezdjem, amint azt minden rendes értekezésben tenni illik -, tanítók és tanulók rendezett társulása, akik az emberi életkörülmények szempontjából hasznos és szükséges ismereteket tanítanak és tanulnak. E társulás - mivel tagjainak nagyon is eltérő volta miatt nem lehet egyöntetű - az iskolaügyek szakértőinek gondos megfontoláson alapuló rendszerezése szerint feloszlik alsó, közép- és felső iskolákra. Mégpedig úgy, hogy az alsó iskolák népiskolák, melyekben tudniillik leginkább az anyanyelven való olvasást, helyes beszédet és írást tanítják a vallás elemeivel együtt. Ezért ezeket anyanyelvi iskoláknak is hívjuk. A középiskolák viszont főleg három tantárgynak, ti. a latin és görög grammatikának, a retorikának és logikának, továbbá a katekizmusnak és az erkölcstannak tanítása által a felső iskolák felé egyengetik az utat, és megszokott nevük triviális. Végül a felső iskolák minden tudományágban előadásokat és gyakorlatokat nyújtanak törvény szerint mindenkinek, és pedig ingyen. Ezeket akadémiáknak és egyetemeknek hívjuk abban az eset-

⁶⁶ A latin nyelven tartott beszéd címe: *Johannis Apacii, theologiae doctoris et professoris oratio de summa scholarum necessitate earumque inter Hungaros barbariei causis.*

ben, ha a tanítók különleges hatalommal vannak felruházva, hogy a négy fakultáson tudományos fokozatokat és címeket⁶⁷ adjanak. Különben csak a gimnázium, főiskola vagy kollégium elnevezés illeti meg őket.

Hogy a népiskolák mennyire hasznosak és milyen nagy szükség van rájuk, az nagyon is világos és magától értetődő mindenki előtt, aki a bennük folyó, előbb vázolt munkát szem előtt tartja: teljesen és tökéletesen azonban csak az értheti meg a dolgot, aki gondosan fontolóra veszi: valamely politikai közösségben akár vezető, akár alárendelt szerep betöltésére csak olyan emberek lehetnek alkalmasak, akik már kisgyermek korukban, mindjárt az anyatejtől való elválasztás után megszokták, hogy az engedelmesség tejét szívják, alárendelve a kormánypálcát tartó király (ti. az iskolamester) törvényeinek. Ez tette - Xenophón tanúsága szerint - a spártai államot a többi görög államnál boldogabbá. Arra vonatkozólag viszont, hogy már gyermekkortól kezdve mekkora haszna van az emberekkel való gyakori szóbeli érintkezésnek, bizonyáságul szolgálnak azok a szerencsétlen teremtések, akik annak tudatában, hogy másokkal beszélni nem tudnak, kerülnek minden társaságot. Így tesznek tanúságot arról, hogy közelebb állnak a beszélni nem tudó oktalan állatokhoz, mint az igazi emberekhez, akiket csupán gondolkodó és beszélő képességük különböztet meg az állatoktól. Márpedig a beszéd helyes kiejtésének és írásának tanítása az iskolákban folyik.

De boldog Isten! Milyen csodálatos dolog az az írás és az írás olvasása! Milyen csodálatos, hogy ezeknek a vonalacskáknak különböző alakjai majd a gyönyörnek, majd a fájdalomnak, majd a szeretetnek, majd a gyűlöletnek, majd a békének, majd a háborúnak, majd a csendnek, majd a viharnek képzeteit és fogalmait keltik fel lelkünkben. Érthető így az amerikai őslakók esete, akiket mi, az Óvilág lakói csak 164 éve ismerünk. Mikor ezek észrevették, hogy a mieink az odaküldött levelekből meg tudják állapítani, mit akarnak hozzátartozóik, noha roppant szárazföldek és tengerek választják el őket egymástól, maguk is nagy kedvet kaptak erre a vakmerő dologra. Előbb csak nézegették a betűformákat, aztán a fülükhöz illesztgették, végül kezükkel tapogatták. Így akarták jelentésüket megismerni. Mikor aztán belátták, hogy ez semmiképpen sem sikerül nekik, írástudásuk miatt isteni lényeknek tartották a mieinket. És bizony nem minden ok nélkül! Mert ha az ember az oktalan állatok szemében beszélőképessége miatt isteni lénynek számít, akkor az olyan embert, aki bármilyen módon meg tudja ismerni a legtávolabb levők rejtett akaratát is (melynek kifürkészésére csak isteni lény képes), a tudományhoz nem értők méltán tarthatják emberek felett álló lénynek.

Ám hagyjuk most e barbár, vad, Küklopsz-féle⁶⁸ embereket! Szüntesd meg az olvasni tudást, írni tudást! Nem találsz akkor sehol egyetlen jó családapát, családanyát, fiút vagy egyéb családtagot, aki az adásvételnél, polgári szerződések kötésénél helyesen járna el. Polgári ügyekben mindnyájan olyanok lesznek, mint a vakok, akik arra kényszerülnek, hogy kézen fogva vezettessék magukat. Bizony fájlalhatjuk és keserű könnyek közt sirathatjuk tehát, hogy a keresztények között akad olyan ország, ahol a távollévő férj otthon levő feleségével, az úr a szolgálójával mindig csak közvetítők útján beszélhet. De sokkal inkább fájlalnunk kell azt, hogy lehet látni egész falvakat is egy-kétszáz családdal, amelynek szeme, füle, nyelve egyedül az iskolamester vagy a lelkipásztor.

Azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy anyanyelvi iskolák nélkül, melyek a gyermekeket már zseni korukban olvasásra és írásra tanítják, a kereszténység szükségképpen szabados gondolkodássá és istentagadássá fajul. A pápaság alatt eltelt sok évszázad tapasztalata bizonyítja, hogy ez magától bekövetkezik, ha elhanyagolják az állandó katekizmustanítást, amely

⁶⁷ Magisteri és doktori fokozatokat adhattak az egyetemek.

⁶⁸ Egyszemű mitológiai szörnyek.

pedig a tanulók olvasni és írni tudása nélkül bizony csaknem egészen sikertelen próbálkozás. Az említett évszázadok állati tudatlanságáról ékes bizonyosságot tesz Neuhusanus apát, a pápa hű ajtónállója (még ha hiányoznának is más bizonyítékaink). Azt állítja, ha Luther nem jött volna, ők arra is rávették volna a népet, hogy szénát egyék. Mit tett tehát Luther, mit tettek a mi reformátoraink, hogy ezt a barbárságot elűzzék és kiirtsák saját hazájukból? Ugye hogy iskolákat nyitottak mindenfelé, megszervezték a katekizmustanítást; ezt aztán utódaik nagy szorgalommal folytatták mind a mai napig. Ezt csinálják ma lankadatlanul a belgák és az angolok nemcsak hazájukban, hanem még a messze fekvő Indiában is, úgyhogy az indusok barbár népe e tekintetben messzire megelőz bennünket.

Ideje hát, hogy felébredj, te álmos, te mámoros, te hályogos szemű magyar nép! Végre, végre ébredj fel az álmokból, leheld ki magadból Bakkhoszt, kinek folyton áldozol, oszlasd el gyógyírral szemeid homályát. Nézd, szemléld, vizsgálód, milyen forrásból ered tömérdek nyomorúságod, melynek súlya alatt görnyedsz. Drága gyermekeid, hazánk reményei már bölcsőjüktől fogva a tudatlanság feneketlen örvényébe merülnek, és így felnőtt korukban sem látják meg soha a világosságot, sem saját javukat, sem a haza javát. Még egyszer mondom hát, serkenj fel, és állíts alsó iskolákat! Gondolj a híres rabbinus szavaira: „Aki gyermekkorában tanul, mihez hasonlít? Új papirosra írt tintához. Aki öregkorban tanul, mihez hasonlít? Régi, megkopott papirosra írt tintához.” (Pirke Abhoth, IV. fej. Vö. Burtorf Floril. Hebr. 63. lap.⁶⁹)

Igen nagy tehát, mint látjátok, mély belátású hallgatóim, az alsó iskolák haszna, a szükségességük pedig éppen a legnagyobb. És mégis, ha a kultúra magasabbra nem tör, s nem nő át a triviális iskola keretei közé, akkor ezekből az iskolákból aligha árad majd érezhető módon bármely népre is olyan műveltség, amely másokénál előbbre való volna.

A triviális iskolák szükségességét és hasznosságát - melyekben ti. elsősorban latin és görög grammatikát, retorikát és dialektikát tanítanak - olyannyira figyelmetekbe ajánlották mindig, hallgatóim, hogy a nagy nyomorúság ellenére népünknek már eddig is igen sok ilyen iskolája van. Ezért egyáltalán senki sem tartja szükségesnek közölünk, hogy erről is bizonyítékot halmozzunk egymásra. De hogy megsarkantyúzzam a jól futó lovat is, és kimutassam, hogy a triviális iskolák népszerűségének alapos oka van, csak arra az egy dologra hívom fel a figyelmeteket, hogy az ilyen iskolákban készítjük azon eszközöket, melyek által az Ádámban elveszett adományokat visszaszerezhetjük, már amennyire ez halandó és esendő életünkben lehetséges: azokat az eszközöket, melyek által felderülhet a bölcsesség régi fénye, és lassanként újra felemelkedhetünk arra a méltóságra, amelyből egykor kicsöppentünk. Mert ha ismerjük a latin és görög nyelvet, akkor behatolhatunk a bölcsesség nagy mestereinek fáradságot igénylő műveibe. Gyönyörűséggel szemlélhetjük az igazságnak hol itt, hol ott felbukkanó építményeit és mindazokat a nagyszerű dolgokat, amelyeket a tudományokról érzékelés, tapasztalat, megfigyelés és indukció alapján írtak, és az utókorra hagytak. Mindezt Prométheusz égből lopott tüzeinek, ti. a logikának segítségével meg is vizsgálhatjuk és hasznunkra fordíthatjuk. Ha pedig nem akarjuk, hogy olyanok legyünk, mintha csak magunknak születünk volna (vagyis éppen ellenkezői annak, amit Platón is, meg emberi természetünk is kíván), és ha a retorikát is méltán nevezik az ékesszólás művészetének, akkor hallgatóinkat prózában is, versben is meg tudjuk győzni igazunkról. Hiszen:

Ékes szavú szónok ha védi, nincs oly ügy,
Mít bárki ellen nem lehetne védeni

- mondja Hippolitoszában Euripidész. Hozzájárni ehhez még egy szempont. Mindazok ti., akik a triviális iskolát el nem végezték, ha magasabb fokú tanulmányokra, a felső iskolák és

⁶⁹ Pirké abót (Az atyák mondásai) a címe annak a gyűjteménynek, amely az i. sz. III. századig élő zsidó írástudók erkölcsi tanításait foglalja magában.

akadémiák előadására bocsátjuk is őket, sohasem váltják be a hozzájuk fűzött reményeket. Hiszen ott mindent latin és görög nyelven tárgyalnak a logika világosságánál.

Ha pedig a triviális iskolát végzett tanulók nem mehetnek tovább, olyanok lesznek, mint a repkény, mely egy darabon felkúszik a fára, de ha a faágak, amelyek tartják, nem nyúlnak tovább, akkor saját súlyánál fogva visszahajlik a földre. Ez a mi számunkra a legnagyobb szerencsétlenség. Mert igaz, hogy középiskoláink - már olyanok, amilyenek - mindig szép számmal voltak; de mivel jól szervezett felsőfokú iskolát - melyben minden isteni és emberi dologgal foglalkozó tudományt nyilvánosan előadnának és tanítanának; melyben a triviumot dicséretes eredménnyel végzett tanulókat évenként tisztességgel előre vinnék - mostanáig jóformán egyet sem állítottunk, ezért triviális iskoláinknak eddig jóformán semmi vagy csak nagyon kevés hasznát láthattuk. Habozás nélkül állapítom ezt meg, még akkor is, ha valaki néhány mai intézményünkre hivatkoznék velem szemben. Hiszen ezekben többnyire nem adnak mást elő, mint teológiát és logikát a latin nyelvvel együtt; csak ritkán fizikát, metafizikát és görög nyelvet; jóformán soha keleti nyelveket: a hébert, kaldeust, rabbinikust; és soha matematikai tudományokat, amilyen az aritmetika, geometria, asztronómia, optika; soha gyakorlati filozófiát, ti. etikát, ökonómiát, politikát és jogtudományt; soha orvostudományt; és soha nem adnak elő történelmet sem, és szónoklattan sem úgy, ahogy azt kellene. Ha nem lennének érzéketlenek, mint a vas, mindezeknek a tárgyaknak nyilvánvaló szükségessége és haszna (amelyről röviden beszéltem már más alkalommal) arra indíthatott volna már eddig is bennünket, hogy akadémiákat vagy legalább a meglevőknél sokkal színvonalasabb kollégiumokat és főiskolákat állítsunk fel és tartsunk fenn. De fájdalom, ugyan hányan akadnak köztünk, hallgatóim, akik, ha az akadémiát másutt hasznosnak tartják is, saját maguk számára is szükségesnek vallanak? Nem így van talán? De hiszen mostanában közszájon forog, hogy apáink idejében is éltek minden tekintetben nagy tudású férfiak, akikkel a ma élők össze sem hasonlíthatók; és hogy ezek - mint valami trójai falóból - a saját korukbeli iskolákból kerültek ki, márpedig ezek az iskolák külső kényelem szempontjából meg sem közelítették a mostaniak színvonalát. Ámde szeretném, ha válaszolnának nekem, és ama férfiak közül, akiknek ragyogó tudása oly nagy csodálatot érdemel, csak egyet is mutatnának olyat, akit magyar iskolák külföldi akadémiák nélkül neveltek volna fel. Nem tagadom, voltak nálunk akkor is egyes kiváló elmék, akik az általános zűrzavarból akár a teológia, akár a filozófia kellő ismeretéhez eljutottak. De hogy ez mindig mily ritka jelenség volt, azt műveik, melyekben a halál után is él az ember, kelletlenül is jobban bizonyítják. Aztán meg nem is szabad minden kortársunkat a régiek előnyére teljességgel lebecsülnünk. Mert ha neked jó a véleményed a régiekről, az utókor - amely téged éppúgy a régiek közé számít majd, mint te amazokat, s amely, mint Cicero mondja, szeretet és részrehajlás nélkül, de viszont gyűlölet és irigység nélkül is fog ítélkezni - kortársainkról éppen olyan jó vagy még jobb véleménnyel lesz, és bizonyára csodálkozva gondol majd arra, hogy egykor ezek is, amazok is gyermekek voltak. Azokat viszont, akik múltunk és jelenünk ily nagy tudatlanságának palástját szőtték, el fogja átkozni, s végül azokat, akik haladásunkat készakarva akadályozzák, a pokolba fogja kívánni.

De térjünk vissza kitűzött feladatunkhoz! Mily nagyszerű és dicső, mily csodálatos és kedves ez a szó: bölcsesség, hallgatóim! Ha ezt testi szemeinkkel, ahogyan Platón vágyott reá, nem is láthatjuk, és ha így nem is keltheti fel lelkünkben azt a csodálatos szerelmet, amelyről Platón beszélt, sugarai mégis újra meg újra behatolnak az emberi nyomorúság roppant örvényébe, és úgy elkápráztatják a halandók szemét, hogy bár azok csaknem teljesen elmerültek és eltemetkeztek a tudatlanság feneketlen mélységébe, nem akad közöttük olyan együgyű és ostoba, aki a bölcsesség nevének említésekor ne érezné, hogy föl kell állnia. S méltán, mert a bölcsesség vonzóerejét, szépségét és részeinek összhangját csak az emberi természet viseli homlokán. De ezt hirdeti mindkét könyvében áradó szavakkal Salamon is, a bölcsességnek ama bőségszaruja és kincsháza. Csak két helyet idézek itt, melyeken leginkább érdemes kellő figyelemmel

elgondolkoznunk. Egyik a Példabeszédek 4. fejezete, az 5-9. versekben: „Szeressz bölcsességet, szerezz eszességet, ne felejtkezzél el, se el ne hajolj az én számnak beszéditől. Ne hagyd el azt, és megtart téged; szeresd azt, és megőriz téged. A bölcsesség kezdete ez: szerezz bölcsességet, s minden keresményedből szerezz értelmet. Magasztald fel azt, és felmagasztal téged. Tiszteltté tesz téged, ha hozzád öleled azt. Ád a te fejednek kedvességnek koszorúját; igen szép, ékes koronát ád néked.” Másik a Prédikátor könyvének 9. fejezete, a 18. és következő versekben: „Akkor én azt mondtam: jobb a bölcsesség az erősségnél, de a szegénynek bölcsessége utálatos, és az ő beszédit nem hallgatják meg. A bölcsenek nyugodt beszédét inkább meghallgatják, mint a bolondok közt uralkodónak kiáltását. Jobb a bölcsesség a hadakozó szerszámoknál, és egy bűnös sok jót vesz el. A megholt legyenek a patikáriusnak keneteit megbűdösítik, megerjesztik; azonképpen hathatósabb a bölcsességnél, tisztességnél egy kicsiny balgatagság. A bölcs embernek szíve az ő jobb kezénél van, a bolondnak pedig szíve bal kezénél. A bolond mikor az úton jár is, az ő elméje hiányos, és mindennek hirdeti, hogy ő bolond.”

Kérdem, lehetett volna-e ezeknél a szavaknál nagyszerűbbet, magasztosabbat mondani, hogy illő színekkel ecseteljük a bölcsesség fenségét és méltóságát. Ezért mondotta a hagyomány szerint Xerxész, midőn őt Themisztoklész okossága kiverte Görögországból: nem kívánhat ellenségeinek nagyobb szerencsétlenséget, mint azt, hogy eszüket veszítve elhidegítsék maguktól és száműzzék a bölcsüket.

De a bölcsesség tűzhelyei, hallgatóim, mindig az akadémiák és főiskolák voltak. Jól látta ezt Julianus Apostata,⁷⁰ Názáreti Jézus ama híres ellenfele, a keresztény név ádáz ellensége. Ennek az volt a véleménye, hogy tűznél, vasnál is nagyobb szerencsétlenséget zúdítt a keresztényekre, ha császári parancssal mindenfelé bezáratja iskoláikat. Viszont Károly, aki az iskolákról való különös gondoskodása miatt kapta a „nagy” melléknevet, ha bármely várost, akár nagyot, akár kicsit meglátogatott, és azt akarta, hogy a helység viszonyairól minél megbízhatóbban és gyorsabban alkothasson véleményt, legelőször is három *P* iránt szokott érdeklődni. A három *P* ottani helyzete szabta meg a helységről való véleményét. A három *P* pedig: praetor, pastor és praeceptor vagy professzor. Sokkal különben járt el, mint manapság teszi a legtöbb magyar, akik szerint az előjáró és lekipásztor, mint mondani szokták, az érdemnek mindkét oldala. Az iskola pedig úgysem való másra, mint legfeljebb arra, hogy szállást nyújtson templomi kórusok és temetési szertartások énekeseinek. Mert bizony inkább énekesek és muzsikuskok ők, mintsem valóságos és nevüket megérdemlő tanulók. Élükre rakják szükséges örökként a szerencsétlen rektort, mert különben az iskolákat disznóólaknak nézné mindenki, a tanítókat pedig kondásoknak.

Egyébként nem akad olyan ügyefogyott, aki tagadni merné, hogy miként a múltban is az iskolából kerültek ki legkiválóbb tudósaink, legékeesebb szavú szónokaink, legélesebb elméjű hitvitázóink - mindmegannyian a látható egyház legszilárdabb oszlopai -, éppúgy onnan kerülnek ki a mi időnkben is. Ez pedig világosan kitűnik akár a Teremtés könyve 4. fejezetének utolsó verséből is, melyet az iskolák alapításának tekinthetünk: „Akkor kezdték segítségül hívni az Úrnak nevét!”

Mert úgy látszik, a Szentlélek azért emlékezett meg itt az Isten segítségül hívásáról, hogy megmutassa: Séth maradékai ezzel az ellenséges kainták előidézte alkalommal kezdték művelni az említett dolgot. Ami a kérdéses helyet illeti, Tremellius és Junius - Rabbi Selémo Jarchi szóhasználata nyomán - a כחל szót „káromlás” értelemben használja, de a kaldeus fordító és az ő nyomán Aben (Ibn) Ezra a „kezdet” értelemben fogadja el. Az utóbbi írja: „A כחל szó erős ragozású esetben áll, úgyhogy ha a ח betű torokhang nem volna, dagesszal

⁷⁰ Római császár, i. sz. 361-363-ig uralkodott. A keresztények Apostatának (hitehagyott) nevezték, mert megkísérelte a pogányság visszaállítását.

kellene azt ellátni; tehát, mint mondja, e szó jelentése »kezdet«, és az az értelme, hogy elkezdtek az Istent kérni, vagyis segítségül hívni; mert ha a szó káromlást jelentene, az Isten nevét valamelyik szóhoz kellene kapcsolni birtokos jelzőként.” Ezt mondja Aben Ezra.

Csak hogy itt, úgy látszik, egyházi gyülekezet imádkozásáról van szó, mondhatja valaki. Elismerem. De hogy abban a korban a kettő szoros kapcsolatban volt egymással, nemcsak a Teremtés könyve mutatja, hanem a tapasztalat is. Tapasztalatból tudjuk, hogy a fiatalabbak oktatása nélkül az egyházi beszédek csaknem mindig hiábavalók. Ez a szempont vezette hajdan a próféták korában felállított iskolákat is. Ezekben a próféták fiait képezték ki arra, hogy megtisztítsák és ősi tisztaságába visszaállítsák az egyházat, melyet Baál és Áron papjai alatt a babonák és bálványimádás szennye mocskolt be. A mi üdvözítőnk, Krisztus urunk is először iskolát állított, s innen tett azután az egyház élére tanítókat, mintegy tanítói hatalommal ruházva fel őket, rájuk árasztva a Szentlelket. Az egyháztörténet ugyanúgy fényesen bizonyítja, hogy az első egyházfők - mind a latinok, mind a görögök - az iskolákból kerültek ki. Hiszen ott azt olvassuk, hogy Justinus mártír, Platón iskolájának követője, filozófiai köntösben hirdette a kereszténységet; Athénagorasz előbb a filozófia, később a hittudomány hirdetésében tett szert hírnévre; Tatianus viszont megtérése előtt retorikát tanított Rómában kiváló eredménnyel; Irenaeus a szent tudományok tanulásával a filozófia ismeretét is összekapcsolta, és fáradhatatlan kutató volt a tudomány minden ágában; Alexandriai Kelemen a klasszikus irodalom teljes ismeretével ékesítette fel lelkét; Origenész grammatikát adott elő; Tertullianus foglalkozott a fizikai, matematikai, történelmi, sőt az összes irodalmi tudományokkal is, és jártas volt minden tudományágban; Cyprianus úgy kiművelte lelkét mindenféle szép ismerettel, hogy már serdülő korában a retorika tanítójává nyilvánították; Arnobiust a retorika tanítása tette híressé Afrikában; Lactantius a keresztények Cicerója volt; Eusebiust tehetsége és sokoldalú tudományossága igen nagy hírre emelte a keresztény világban. Végül ki ne tudná, hogy atyáink korában Isten a reformáció nagy művét is csak akkor indította el, miután szerencsés kimenetelét előkészítette iskolák és akadémiák tanítómunkájával. Csak egy dolgot legyen szabad megemlítenem. Előbb Frigyes választófejedelem 1502-ben felállította a wittenbergi akadémiát, s alig 15 évvel később onnan lobogtatta föl Luther az egész világnak a reformáció fákláját.

Viszont igen nagy tudatlanságra vallana az a hiedelem is, hogy a felsőfokú iskolák csak az egyház felvirágoztatására szolgáltatják a széles tudományos műveltséggel rendelkezők seregét. Ez persze nekünk önmagában is bőven elegendő kellene hogy legyen szükségességük bizonyítására, hiszen ellenségeink nagyszámú és tekintélyes csatarendje vesz körül bennünket most is, de így lesz ez a jövőben is. Sokak számára azonban meggyőzőbb lehet a másik szempont, hogy ti. egyedül ezek az iskolák állíthatják az állam kormányrúdjához a legkiválóbb állami vezető embereket, legigazságosabb bírakat és a legbölcsebb tisztviselőket, akik alkalmasak az állam igazgatására és kormányzására. Hogy ez mily nagy jelentőségű dolog, Fülöp tanítja egyik levelében, melyet fiáról, Sándorról írt Arisztotelészhez: „Az isteneknek nagy hálával tartozom, hogy fiam született, nem annyira a születése miatt, mint inkább azért, hogy a te korodban született. Remélem, ha te neveled és tanítod, méltó lesz mind hozzám, mind az államügyek átvételére.”

De nemcsak a világi história tanítja, hogy az állam vezetőinek sokoldalú bölcsességgel kell felruházva lenniük, hanem erre tanítanak a szent törvénykönyvek is. Ezek írják, hogy Mózes jártas volt az összes egyiptomi tudományokban, Dániel és társai pedig a kaldeus minden könyvéhez és bölcsességéhez tízszer olyan jól értettek, mint a mágusok és asztrológusok. Így Salamon a világosság kútfejétől méltán kért Izrael népének vezetésére egyedül csak bölcsességet, s ezt oly nagy mértékben megkapta, hogy sok tekintetben messzire kitűnt a Kelet, Egyiptom s az egész földkerekség lakóinak bölcsői közül. E bölcsesség mérhetetlen nagysága

oly híressé és ünnepeletté tette őt minden szomszédos nép előtt, hogy meghallgatására számtalan ember sereglett össze mindenfelől.

Napnál világosabb tehát, hogy mind az államnak, mind az egyháznak a főiskolák az alapjai. Mindkettő csak akkor virágozhat, ha a főiskolák erősödnek és virágoznak. Ebből látjuk, hogy alapos megfontolás alapján állítja Platón: az állam ügyei akkor fognak igazán jól menni, ha majd a filozófusok uralkodnak benne, s az uralkodók filozófiával foglalkoznak. Ezért van az, hogy a kínai nép, mely egyébként barbár és távol áll az igaz Isten mindenféle ismeretétől, az uralkodói méltóságra csak a legnagyobb bölcseit tartja méltónak, s csak olyan embert emel a királyi székbe, akit joggal üdvözölhet a bölcsek között is fejedelemnek, noha bölcsei nagy számban vannak, és igen éles elméjük. (Lásd: *A kínai birodalom leírása*, I. 34. fejezet.) A kínaiakat ez a dicséretes szokásuk az állam szerencsés kormányzása tekintetében a földkerekség minden nemzete előtt bámulatra méltóvá tette. Hát ugyan a belga népet, melynek szárazon és tengeren oly nagy a hatalma, mi segítette a türhetetlen spanyol iga lerázására? Mi adta vissza néki szabadságát? Állítom, hogy az akadémiák! És mi tartja folytonosan virágzó életerőben? Az akadémiák és főiskolák! És itt bizony mindig azt tartottam a legcsodálatosabbnak, hogy ahány akadémiájuk csak van, mind a spanyol háború alatt keletkezett. Felismerték ugyanis, hogy csak úgy verhetik vissza az ellenség támadásait, csak úgy törhetik meg kegyetlen erőszakosságát, és csak úgy állíthatják vissza a békét, ha a tanácsatyák gyülekezete a jogi karon és más karokon végzett babérkoszorús doktorokból áll. Ezeknek székeit nálunk békében és háborúban gyakran csupa műveletlen, semmihez sem értő ember foglalja el, emberi bábok inkább, semmint eszes emberek. Szóval, éppen ellenkezőképpen, mint Phókülidész tanítja bölcsen oktató költeményében:

Ítélni ne hagyj soha embert, hogyha tudatlan!
Bölcsességben bölcs dönt, mesterségben a mester.
Nagy tudományt nem meggy hallgatni az oktalan, és az
Nem lesz bölcs sohasem, ki a jót sajnálja tanulni.

De mindez hiábavaló. Mi ugyan mások példája nyomán még nem látjuk be, hogy a béke megőrzésének vagy visszaállításának, a háború szerencsés folytatásának vagy bevégezésének egyetlen biztosítéka az, hogy az államban nagy számmal vannak otthon tanult emberek. Mert keveset ér künn a fegyver, ha otthon nincs bölcsesség - mondja Cicero.

Végül pedig, hogy az akadémiák hasznának változatosságát kiegészítésképpen még ezzel is megtoldjam, azokat, akik csak a tanácsterembe, a szónoki emelvényre, vagy a hivatali székekbe szeretnének jutni, mi ösztönözhetné nagyobb hévvel a tanulás buzgó megkezdésére és a bölcsesség dicsőségének elérésére, mint az a körülmény, hogy akik akár a jogi és orvosi, akár a filozófiai tudományok területén akadémiai és doktori koszorút kapnak, ezt a tudományos fokozatot a legközelebbi lépcsőfoknak tekinthetik arra, hogy az államnak vagy magának az akadémiának irányítói legyenek? Nem egyforma mindenkinek a célja, nem egyforma a tehetsége. Csak némelyik ember, korántsem mindegyik, születik a teológiára, többen az orvostudományra, még többen a filozófiára, de legeslegtöbben a jogtudományra. Ha ezeknek a tanulási kedvét e tanulmányok változatosságának megfelelő kitüntetésekkel nem serkentik, nem gondolják, az hamar lankadni kezd, majd egészen lelohad. Ezt világosan bizonyítja egy másik helyen az ékesszólásban és bölcsességben egyaránt kiváló Cicero: „Ha a mi Fabiusunknak, e derék férfiúnak dicséretére emlegették volna, hogy festéssel foglalkozott, mit gondoltok, nem lett volna nálunk számtalan Polükleitosz és Parrhasziosz? A megbecsülés táplálja a művészetet, a dicsőség vágya indít mindenkit a tanulásra. És mindig csak tengődik az, amit a kortársak nem becsülnék.” Ha ugyan, mint Ovidius is bizonyítja, igaz az, hogy

... Nem kis erőt olt át lelkünkbe a becsvágy,
s termékenyül tőle a férfikebel.

„Mert semmit sem ér a képzettség dicsőségvágy nélkül, sem a dicsőségvágy képzettség nélkül. Így támaszkodik egyik a másik segítségére” - mondja Cicero. De nagy fájdalmat érez a lelkem, ha arra gondolok, hogy nálunk a vargák, csizmadiák, szabók, szücsök, mészárosok, ácsok, kovácsok, rézművesek és kézművesek más céhei az iskolai testületet (mily széken!) messze felülmúlják. Mindezeknek a mesterembereknek a céheit felruházták azzal a kiváltsággal, hogy az arra méltóknak megadják a megérdemelt címeket és mesterségbeli fokozatokat. Csupán mi, az iskolák szerencsétlen lakói kényszerülünk arra, hogy a magiszteri és doktori fokozat elnyeréséért külföldi akadémiákra fussunk. De persze ez is teljesen eredménytelen. Hiszen mi ennek a hazának vagyunk fiai, és sem a beszédmódor simaságában nem bírjuk a külföldiekkel a versenyt, sem puszta ígéretekkkel be nem érjük, sem hiányainkat el nem titkoljuk, sőt kitergetjük, ezért bennünket semmibe sem vesznek, tudatlanoknak tartanak; s bár a külföldi akadémiák egyeseket közülünk a legmagasabb fokra emeltek, idehaza mégis mindannyiunknak a legutolsó padsorokat kell elfoglalnunk valamennyi egyházi ember mögött.

Pedig nincs rá ok, hogy akárki suttogjon, morogjon ránk valamely sarokból: hogy nagyon rakoncátlan a mi népünk, és nem becsüli nyers természete miatt a tudományokat. Én azt hiszem, utánoznunk kell itt Károlyt, a frankok királyát, aki midőn népének szilajságát más eszközökkel nem tudta megfékezni, iskolákat szervezett, hogy az ifjúság szilaj természete megszelídüljön bennük a filozófia hatására. „Mert a filozófia, minden tudomány anyja, mi lehet más, mint az istenek ajándéka, aminek Platón tartja, vagy amint én hiszem - így beszél Cicero -, az istenek találmanya! Ez tanított bennünket először is az istenek tiszteletére, azután az emberi jogra, mely az emberi nem együttélésében gyökerezik, továbbá a szerénységre és lelki nagyságra. Ez üzte el a homályt lelkünkéről és szemünkről, hogy mindent világosan lássunk, magasabb rendű és alantasabb, első, utolsó és közbülső dolgokat. Szóval, úgy látszik, valami isteni erő ez, amiért annyi nagy dolgot véghez tud vinni.”

Bizony nagyon szép gondolat ez, méltó Platón és Cicero bölcsességéhez. De haj, szegény magyarok, legszerencsétlenebbek a halandók között! Mert ha a filozófia az istenek ajándéka és találmanya, nincs akkor velünk az istenek barátsága, nincs akkor nekünk öhozzájuk semmi közünk, hiszen a filozófia mitőlünk majdnem teljesen száműzve van. Ha a filozófia a tudományok anyja, nincs nálunk akkor semmiféle tudomány. Ha a filozófia végül olyan erő, mely az Isten tiszteletére, egymás közötti igazságosságra, mértékletességre és bátor helytállásra neveli az embereket, bizony nem csoda, ha Magyarország és Dácia istentagadással, igazságtalansággal, mértéktelenséggel és állhatatlansággal van tele. Nem lehet csodálkozni azon sem, ha ebben az országban mindenféle bűn megtalálható, s ezek szüntelen harcba állnak a tisztességes erkölcsökkel, olyan bűnök, melyek közül némelyiket a garamanták,⁷¹ a szkíták vagy maguk az amerikaiak sem ismerik. De szeretném tudni, honnan van a mi házi tűzhelyeink körében is annyi gonosz család, annyi rossz családapapa, családanő, rakoncátlan fiú, csalárd, verekedő és kegyetlen földesúr, ármányos és hűtlen szolga? És honnan vannak egyházunkban annyian a kereszténység alapelemeit sem ismerő, lelkipásztori álarcot magukra öltött papok, lomha hájtömegek, papi állásokkal üzérkedők, farkasok, bérencek? És az iskolában annyi élősdiehenkórász, a tudományok híveinek álarcát magukra öltött üresfejű emberek, az iskolaügyek rókái? És az állami életben annyi megvásárolható bíró, Bileám-követő⁷² ügyvéd, annyi igazságtalan per, méltatlan adóztatás, zaklatás, zsarolás? És a nép körében annyi panasz, sírángozás, sóhajlás és jajgatás? És mindenfelé annyi feldúlt ház, birtok és falu, romos város, piszkos utca, elcsúfított, ronda tér. És - hogy röviden megmondjam, ami a nyelvemen van - honnan van annyi nagyon rosszul intézett közügy? Onnan, hogy nincs nekünk, magya-

⁷¹ Afrika belsejében élő nép az ókorban.

⁷² Bileám (Bálám) próféta, aki kapzsiságból hűtlenségre bírta az isten ellen Izrael fiait.

roknak egyetlenegy akadémiánk sem, s így nincs hely, ahol tanítsuk és egyben sürgetőleg hangoztassuk az erkölcsant, mely megfékezi a bűnöket; az ökonómiát, mely igazgatja a családok életét; az orvostudományt, mely megőrzi az egészséget; a matematikát, mely városokat, utcákat, templomokat, palotákat és tornyokat emel; végül a filozófiát, mely gyökere minden tudománynak és mesterségnek. Nem is említem az ékesszólást és a történelemtudományt, sem a logikát, metafizikát, földrajzot, asztronómiát, optikát, zenét és kozmográfiát, melyeket összesítve filozófia néven foglalunk össze. Ennek alapos ismeretéhez senki el nem juthat, ha a felsorolt tudományágakban előbb becsületesen nem képezte magát.

Ha tehát ennyi szükséges támasztól vagyunk megfosztva (hogy ne is említsem a könyvek és nyomdák égető hiányát), merészelhetjük-e várni dolgaink szerencsés kibontakozását, várni a tudományos ismeretek fénylő világosságát? Bizony, előbb érinthetné ujjával akárki a csillagokat, előbb csalhatná le varázsénekével az égről a holdat, előbb vezethetné az óceán vizét egy kis árokba, előbb mozdíthatná ki helyéből Arkhimédesszel a földet, mintsem a művészet és tudomány buzgó és lankadatlan művelése nélkül igazán műveltté tehetné nemzetét. Mert amilyen szerepe van a testben a szemnek, hallgatóim, olyan szerepe van egy országban az akadémiának vagy főiskolának. És amilyen szerepe van az emberben az észnek, olyan szerepe van bármely országban a tudósoknak. Szem nélkül a test a megtestesült sötétség; ész nélkül az ember oktalan állat. Így bizony rászorgálunk arra, hogy a körülöttünk lakó nemzetek úgy beszéljenek rólunk, mint a legértelmetlenebb és legtudatlanabb, ostoba és renyhe emberekről, akik már csecsemő koruktól kezdve állati butaságra vagyunk szánva. Akadémiák, csak akadémiák vagy legalábbis főiskolák menthetnek meg bennünket ettől a gyalázattól, s nem erőtlen szóbeszéd, nem hívságos elgondolások, nem a vak érzelem, amely mindig szerfölött hízeleg önmagának. Teljesen elveszünk, ha még idejében észre nem vesszük magunkat. Mert - mint a Példabeszédek bölcse hirdeti (11. 14) - „ahol nincs vezetés, elvész a nép”. De fejtegetjük ezt, hallgatóim, kissé világosabban és bővebben, kutassuk tovább szorgalmasan nagy bajaink forrását és földalatti ereit, hátha még idejében eltömjük őket.

Ha a kutatást a szokottnál szorgalmasabban és gondosabban igyekszem folytatni, úgy találom, hogy mostani barbár állapotunk és az iskolaügy előmozdítására irányuló törekvések sikertelensége négy igen veszélyes, mérges és bűzhödtt forrásból ered, s elárasztással fenyegeti a tudományok államát.

E források közül az elsőnek az iskolák polgárai és tanulói szolgáltatják a földalatti ereit. De figyeljétek meg, hogy miképpen. Legnagyobb része azoknak, akiket az említett névvel illetnek, de persze nem mindegyikük, teherhordó nyereg mellé és eke mögé született inkább, semmint tudományra és mesterségre. Mivel azonban egyébként örökös jobbagysorban vagy valami másféle rendkívüli szegénységben kellene rabságuk robotját vonszolniuk, az iskolák oltáraihoz menekülnek, hogy e súlyos bajt saját nyakukról elhárítsák. Ezzel világosan megmutatják, hogy nem a tudományok iránti tiszta vonzalomból adták fejüket a tanulásra, hanem csupán a testi nyomorúságtól való félelmükben.⁷³

⁷³ Apácainak a jobbagyszármazású tanulókkal kapcsolatos megjegyzését gondolatrendszere egészébe ágyazva érthetjük meg: a társadalom fejlődését, az erkölcsök nemesedését az új módon értelmezett tudomány térhódítása biztosítja. E tudomány térhódítása elhozza majd az ésszerűség érvényesülését is az emberek közötti kapcsolatokban. Apáczai szerint ésszerű az, ami a közösség érdekeit szolgálja. Ebből logikusan következik, hogy azoknak kell iskolába jutniuk, akik jó *szellemi képességekkel* rendelkeznek, s egyben készek a tanulással járó *nehézségek* elviselésére is. Ez az alapja annak, hogy elítéli a tanulásra alkalmatlan, lusta jobbagy ifjat, de egyben ugyanakkor a legkeményebb szavakkal bélyegzi meg a tanulatlan, komoly munkára alkalmatlan nemest is. Apáczai korai racionalizmusa nyilvánul meg itt: szilárdan hitt abban, hogy az ész képes megoldani a „rosszul kormányzott közügy” problémáját is, ha ezen a területen új módon gondolkodó emberek tevékenykednek.

Szóval csak azért lettek fuvolások, mert lantosok nem lehettek.⁷⁴ Mivel az ilyenek olyan sokan vannak, hogy az iskolák összes tanulószobáit, szószékeit és padjait bőven megtöltik, a szabad és nemesi szülők fiai, akiknek kiváló előmenetele az állam legfőbb érdeke volna, az iskolákból úgyszólván kiszorultak, és eddigelé a legtöbb iskolában valamennyien tanulólhelyiségek és lakószobák nélkül maradtak. S amit még fájdalmasabbnak tartok, a papi szószékeket is ezek az emberszörnyek foglalják el, de vonakodnak attól, hogy teljesen a papi szolgálatra szenteljék magukat. Az a véleményük, hogy csak azoknak kell komolyan tanulniuk, akik, mivel nincs papi jövedelmük, egyáltalán nem tudnak megélni. Hogy ez mily gyalázatnak, mekkora lenézésnek és megvetésnek bélyegét süti a papi hivatásra, magától megítélheti bárki is. Együgyűeket és gyöngéket választott maga számára az Isten, nem sok előkelőt; ezt elismerem, hiszen az apostol bizonyítja. De hogy az ő kiválasztásuk rendkívüli módja kizárná a megszokott út követését mások kiválasztása tekintetében, azt úgy hiszem, ép ésszel senki sem állíthatja.

Sőt mi több, ezek még a kényszerűségből vállalt diákélet tartama alatt sem akarják befutni az egész versenypályát, hogy a díjat átvehessék, hanem, akárcsak Lóth felesége,⁷⁵ folyton azon a bajon jártatják eszüket, amelytől menekülni akarnak, és visszatekintgetnek afelé, ami mögöttük van, így alkalmatlanokká válnak arra, hogy eléljék ama legfőbb jót, amit a tanulás nyújthat: az okok állandó kutatását és megtalálását; pedig ez utóbbiról azt mondja a költő:

Dolgok végokait ki megismeri, boldog az ember.

Egy másik pedig:

Boldog lelkek, akik legelőbb ismerni akarták
Ezt, s megláthatták istenek égi honát!

Ezt bizony csak szorgalmas és állandó előadás-hallgatás, olvasás, elmélkedés, összehasonlítás és írás által lehet elérni.

Így hát csak azok a tanulók felelnek meg illő módon saját nevüknek, akik tanulmányaik folyamán szorgalmasaknak és lelkiismereteseknek bizonyulnak, és olyan munkát végeznek, amely méltó a komoly és szép feladathoz. Távol vannak ettől a henyék és hasuknak élők, akik az egész filozófiát és teológiát készek eladni Ézsauként egy tál lencséért. Úgyannyira, hogyha nem táplálná őket az ingyentartás reménye, háromszori böjtöt sem viselnének el, még abban az esetben sem, ha tudnák, hogy ezen az áron a legrövidebb időn belül teológusokká és filozófusokká válnak.

Bocsássatok meg, kérlek benneteket, ti jeles ifjak, kik méltán kiálthattok fel Maróval [Publius Vergilius Maro]:

Engem a mindennél drágább múzsák kegye áldjon,
Kiknek az oltárán égő szeretettel adózom;
Ők tartják fel előttem a csillagos égnek az útját.

Bocsássatok meg, mondom, ha akaratom ellenére az ügy érdeke arra kényszerít, hogy közületek egyeseket hitványságukhoz képest megrójak!

Nem vigyáznak az ilyenek arra, és nem értik meg, hogy akik Minerva zászlaja alatt akarnak szolgálni, azoknak mindenekelőtt virrasztást és fáradoalmakat kell vállalniuk, kerülniük kell a

⁷⁴ A fuvola, a pásztorsíp az egyszerű nép hangszere, a lant az előkelőké. A mondás értelme: csak kényszerből lettek diákokká.

⁷⁵ A biblia szerint Lóth felesége menekülés közben visszatekintett az elpusztított Sodoma városára, s ezért büntetésből sóbálvánnyá változott.

fényűzést, az érzéki gyönyöröket és minden olyasmit, ami elpuhítja a lelket. Aludjanak inkább kövekből vagy deszkából készült derékaljon, mint tollakon vagy prémeken; szokjanak olyan ételekhez, melyek legkevésbé ízlenek ín্যüknek; forduljanak el attól, ami valamilyen élvezetet nyújt.

Mert hősen ki legyőzi erényszeretettel az élet
Zord bajait, dicsfény, hírnév koszorúja ragyogja.
Ámde a tétlenség s henye fényűzés keresője
Rút-nyomorult éltét hitvány mód éldeli végig.

Mert a tanulás gyökerei keserűek, de a gyümölcsei édesek - mondja a bölcs Szókratész.

A tanulók részéről tehát, hallgatóim, ez a hármaskör, bőven buzgó ér okozza, hogy az iskolák nyomorúságának első forrása úgy árad és poshad. De az első forrásnál nem kevésbé mérges bizony a második sem, tudniillik a tanítóké, mert ez is éppen olyan veszedelmes ágakból buzog elő. Ugyan hány olyan iskolamester akad, aki azért szentelte munkáját ennek a hivatásnak, mert isteni sugallat alapján iskolai, nem pedig egyházi szolgálatra érzett hajlamot? Nem inkább véletlenségből, vagy bizonyos feljebbvalóknak gyakran oktalan rendelkezésére sodródni ide a legtöbben, hogy egy ideig itt védelmezzék nyomorúságos életüket a nyomasztó szegénységgel szemben?! Bizony csak egy ideig, mert az a remény fűti őket, hogy nemsokára egyházi szolgálatra léphetnek elő! Ezért nem tudják megállni, hogy ne áhítozzanak mindjárt az előttük lebegő kövérebb falat után, és mindkét szolgálatot ellátva - vagy az egyiket csak ráadásul elvégezve -, ne arra irányítsák figyelmüket, hogy mivel nyerhetik meg a néptetszését, és milyen prédikációkat tartsanak neki. Számítsuk még ehhez azt a körülményt, hogy mivel az ilyeneknek sohasem volt komolyan gondjuk mindannak megtanulására, amit egyszer majd gyümölcsözően taníthatnak az iskolák javára, ezért előadásai is szükségképpen nagyon zavarosak. Sok utat meg kell itt próbálnia az embernek, hallgatóim, míg nem rábukkanhat arra a királyi útra, mely a tudás gazdag tárházához vezet. Sok iskolát el kell végeznie, mielőtt akárcsak a tanítás módszerét is megtanulhatná! De emezektől ki várna az iskolában valamilyen erőfeszítést? Azért nem csodálkozom egy nagy ember bölcs mondásán, hogy tudniillik elég előmenetelre tett szert az iskolában az a tanító, aki a jó tanítás módját megtanulta.

Mikor pedig az ilyen tanítók megválnak az iskoláktól, igen gyakran ugyanolyanok lépnek helyükbe, és ugyanolyan végzet rabjaiként, elődeikhez hasonlóan semmivel sem mozdítják elő a tudomány ügyét. Ehhez járul még az a baj, hogy ha elődeik építettek is valamit, azt saját új tanítási módszerükkel megzavarják és lerontják. Így hát nálunk - szánlak téged Magyarország! - örökké görgetik ugyan ama híres Sziszüphosz-sziklát,⁷⁶ de sohasem jutnak vele előre. Ez tehát - bizony csak ez! - a természetes gyümölcse annak, hogy a tanítók és doktorok annyiszor cserélődnek az iskolában.

De a változtatási viszketegségből és abból a megrögzött szokásból, hogy évenként keresnek új személyeket, még egy másik, sokkal súlyosabb baj árad az iskolaügyre. Ha ugyanis netalán egy tanítónak termelt egyén kerül az iskolába - legyen az bár minden dologban tudós, szorgalmas, hasznos és tanítványai szemében szeretetre méltó, de nem igyekszik kiérdemelni a nép jóindulatát azzal, hogy gyakran tart számára prédikációkat, és így nem szerez népszerűséget magának -, akkor mindenki tudatlannak és használhatatlannak mondja, lustának a legfőbb dologra; így nem érdemel fizetést, hanem ki kell dobni az iskolából. Változatos példák-

⁷⁶ Sziszüphosz - agyafűrt, csalafinta ember. A görög mitológia szerint minden helyzetben feltalálta magát, s még a halált is becsapta. Zeus bűntetésből arra ítélte, hogy egy sziklát görgessen fel egy hegyre. De mihelyt felért, a szikla alágurult a túlsó oldalon és Sziszüphosznak újra kellett kezdenie az erőfeszítést.

kal tudnám ezt bizonyítani, hallgatóim, ha nem akarnám kímélni egyesek jó hírét. Még nem tudják a szerencsétlen magyarok, hogy különbözök az Isten adományai, hiszen ha véletlenül valakinek hiányzik a tehetsége vagy hajlandósága az egyházi szolgálatra, az talán másoknál bővebben részesült egyéb tudományokban, melyek nagyon szükségesek más feladatkör betöltéséhez. Az ilyen tanítók mégis nagyon szívükre veszik a méltatlan sérelmet, és türelmetlen lélekkel viselve mélyen lenézett helyzetüket, mindjárt visszariadnak föltett szándékuktól. Bizony, csak keveseknek jutott osztályrészül olyan minden világi dolgot lenéző lelkierő, melynek segítségével békésen el tudná tűrni megvetett helyzetét, az állandó, jutalom nélküli fáradságot és számtalan olyan nehézséget, amelyeknek leküzdéséhez bizony Herkules elszántságára volna szükség. Anélkül pedig könnyen összeroskad az ember e nyomorúságok súlya alatt.

Bizony a legnagyobb tisztelet járna az ilyen tanítóknak, mert csakis ők nevelnek hasznos tagokat mind az állam, mind az egyházi gyülekezetek számára. A legnagyobb tisztelet jár nekik már csak azért is, mert a filozófiát tanítják, azt a tudományt, mely - mint Cicero mondja, bölcsen, ahogy szokta - „az erény, a kötelesség és az erkölcsös élet tudományát foglalja magában, és aki ezt tanítja, az az én szememben a legtekintélyesebb ember”. Ha azonban - és ezt már én mondom - olyan korba csöppentünk bele, melyben a bölcsességet és annak professzorait lyukas garasra sem becsülik - semmivel sem többre, mint a legnagyobb tudatlanságot -, akkor essünk kétségbe azonnal? Hagyjuk faképnél az iskolát? Fittyet hányjunk talán az utókorra? Nem! Szégyenen és gyalázaton keresztül nekifeszülve az erény felé kell törekednünk! A jelenkori gyalázatért kétszeresen megfizet majd gyalázóinknak az utókor, csak lankadatlanul igyekezzünk azt megérdemelni. Népünkre ragadt, vagy inkább népünkben gyökerező betegség a magyar földön ez a téboly, mely már a lelkünkbe is behatolt, és amelynek bizony, nem remélhető semmi más orvosszere, csak az, ha akaratum ellenére is segíteni igyekszünk a betegeken. Mert, mint Plutarkhosz mondja, a lelkibetegek annál inkább irtóznak a nyugalomtól és az orvostól, mennél súlyosabb a betegségük.

Így hát beszélünk a második forrásról is.

Az iskolák nyomorúságának harmadik forrását az egyházi férfiak nyitják meg előttünk, persze korántsem mindnyájan. Mert akadnak olyanok, akiknek egyes iskolák hálával tartoznak, amiért tanítási rendjüknek vannak bizonyos előnyei, vagy amiért bizonyos anyagi juttatásokban részesültek, és ezek közé tartozik a mi iskolánk is. De ugyan kik ezek az emberek, és mily kevesen vannak, ha számszemen összehasonlítjuk őket azzal a sok egyházi emberrel, akik - mivel maguk sem tanulták meg jól az iskolában mindazt, amit meg kellett volna tanulniok - titokban vagy akár nyíltan is mindenáron meg akarják győzni tájékozatlan és hiszékeny ifjainkat törekvéseik haszontalanságairól, ha azok saját jószántukból olyasmit szeretnének tanulni, ami meghaladja egyházi embereink ismeretkörét, és a filozófia vagy a filológia körébe tartozik. Azzal érvelnek, hogy Magyar- és Erdélyországban manapság csak a papi szószék biztosít az embernek klebát.⁷⁷ (Szívesen beszélnek idegen nyelven, mivel ekkora barbárságot ilyen idegen szóval akarnak kifejezni.) Én azonban teljes erőmből fennszóval hirdetem, hogy hallja meg a magyar nép: a teológia éppen olyan, mint a sas, amelynek jobb szárnya a filológia, bal szárnya pedig a filozófia. Nyirbáld meg bármelyik szárnyát, nem fog a légben olyan magasra repülni; nyesd meg mind a kettőt, egymagában alant vesztegel; de ha mind a két szárnya ép, a legmagasabb egekbe tör.

Ám térjünk vissza a kelevényhez! Mikor ténylegesen arra kerül a sor, hogy a papi kurátorok közreműködését kérjük az iskola külső és belső megújítására, azok unos-untalan azt tömködik - és fájdalom, nem eredmény nélkül - a tapasztalatlanabbak fejébe, hogy az ilyen törekvés

⁷⁷ szlovákul: kenyér

felesleges, eddig el voltak nélküle az iskolák, s mégis egész sereg tudós került ki ebből vagy abból az iskolából; és végül, hogy inkább mindenben a régiek nyomán kell járni, mint kopasz fővel a fiatalabb nemzedék tanácsaira hallgatni csak egy szemernyit is.

Egyébként mindenki előtt nyilvánvaló, hogy az iskolamestereket a legnagyobb megvetésben és lenézésben részesítik, amennyiben a kézrátétel szertartása után (amely Kálvin szerint közömbös) felfuvalkodottságukban olyan nagyra kezdik tartani tudásukat és szentségüket, hogy tudós professzoraikat, második szüleiket, magukhoz képest alábbvalónak tartják, isteni és emberi törvényeik ellenére azok elé helyezik magukat. Szomorú példát nyújt nekünk erre Salánki István, a pataki iskolának tíz vagy még több évig rektora, mind az emberi, mind az isteni bölcsességben nagyon képzett férfiú, akinek még most is megvan asztronómiai művecskéje. Ő tízévi érdemes szolgálat után sem érte el, hogy akár ünnepi menetekben, akár gyűlések alkalmával előbbre állítsák vagy ültessék, mint tanítványait, akiket ő maga nevelt a lelkipásztorságra. Hogy pedig ez nemcsak hazánk törvényeiben gyökerezik, hanem valamiféle megromlott indulatban és fonák, ferde felfogásban is, azt legvilágosabban bizonyítják egyesek fennhéjázó szavai. Mert ha megkérdezzük az illetőket a papok és a rektorok közötti különbségről, kirívó dölyffel és göggel vágnak vissza, hogy a pap szent ember - mert a „pap” szónak ez a jelentése a magyaroknál, mintha a felszenteléskor ama hírhedt, letörölhetetlenül beégetett pápista bélyeget kapták volna meg -, de a rektor, legyen bár a teológia professzora, s képezzen bár önáluk sokkal nagyobb tudású szónokokat, bizony csak rektor marad. Lekicsinylésből így beszélnek a rektorokról.

Ehhez járul még fölöttébb kíméletlen magatartásuk a közjával szemben. Mert ha a rektorok részéről valamilyen sérelem éri őket akár a legkisebb dologban is, sokkal szívesebben vennék, hogy bomolják fel és szóródjék szét akár az egész iskola, dobják ki és száműzzék belőle a jó tanítókat, mintsem hogy magukat és haragjukat csak a legcsekélyebb mértékben is mérsékeljék. És ezt akkor is megteszik, ha észreveszik, hogy az iskolamester akár a legkisebb jelentőségű egyházi szertartás felől is másképpen vélekedik, mint ők, bár esze ágában sincs a szertartás megváltoztatása. Ki várhatja, hallgatóim, hogy ilyen erekből jóízű forrás fakadjon? De hogy újra meg újra ismétljem, ne higgye azért senki, hogy minden pap ilyen anyagból van gyúrva. Mert ha kevesen is, de Isten kegyelméből nálunk is vannak olyan jámbor és tudós lelkipásztorok, akik az iskolákat úgy tisztelik, mint édesanyjukat, az iskolák tanítóit szeretik, pártfogolják, tisztelik és becsülik, sokkal különben, mint egyes rendjükbeli rátarti tudósok, akiknek számára a papi szolgálat csak keresetforrás, és arra való, hogy méltósághoz és ranghoz jussanak.

Most már az következik, hallgatóim, hogy nyomorúságunk negyedik forrását tárjam elétek. Ez a forrás a világi felügyelők és kurátorok felől előtörő három érből fakad. Az első az egész Magyarország- és Erdély-szerthe általános tudatlanság, mely abban áll, hogy még a kurátorok közül is igen sokan alig haladtak túl a grammatikai alapokon. (Itt is kivételt kell tennem egy-néhánnyal, akiknek előhaladását mindenki ismeri, így én magam is.) És mivel a matematikáról, fizikáról, asztronómiáról, filológiáról, etikáról, politikáról és a többi tudományokról még hírből is alig hallottak valaha, azért még csak álmukban sem juthat eszükbe, hogy e tárgyak tanítását meghonosítsák. Úgyannyira, hogy ha a magasabb tudományokban foglalatосkodó rektorok az etimológia, szintaxis, poézis és retorika tanítására segédtanítókat kérnek tőlük, azt a feleletet kapják, hogy akkor a rektoroknak nem lesz semmi tennivalójuk. Mintha az egész teológia, filozófia és filológia (melyeknek egy időben egyszerre való tanítására műveltebb népeknél alig elegendő kilenc professzor) semmi más nem volna, mint grammatika és retorika.

E forrás második ere az, hogy a legfőbb kurátor úgy gondolja, máris eleget tett az Isten dicsőségének előmozdítására azzal, hogy három vagy - ha a költségek fedezése megoldható - négy prédikátort szerzett. Teljesen olyanok ezek, mint a tapasztalatlan építőmesterek, akik nem

valami sokat törődnek azzal, hogy milyen alapra építenek: süppedékesre-e, homokosra-e vagy szilárdra; csak lássák, hogy építettek. De higgyétek meg, hallgatóim, az egyháznak, sőt az államnak is a kollégiumok az alapjai. Ezek, bizony ezek ama nagyon kedves folyók, melyek megtermékenyítik az államot és az egyházat. Ezek azok a források, melyekből minden jó fakad az egyház számára és az emberi életben minden más szervezet számára is. Csak addig állnak szilárdan az egyházak és nem tovább, míg szívügyüknek tekintik jól szervezett iskolák fenntartását. Ha az iskolák bomladoznak és elpusztulnak, az egyházak is szükségképpen összeomlanak és elsorvadnak. Ezért, aki a dicsőséges Isten dicsőségének előmozdítására bölcs és gyümölcsöző gondolatot igyekszik ápolni magában, annak éjjel-nappal elsősorban az iskolákról való gondoskodás járjon az eszébe. Mert bizony az iskolák a lelkipásztorok nevelőintézetei, és méltán nevezhetők mintegy az égi tudomány kincstárainak, mint a nagy bölcsességű Kálvin írja egyik levelében.

Gyűlöli lelkem azt az álmodást, amely tapasztalatom szerint az iskolák legtöbb kurátorára ránehezedik, és az előbb említett forrásnak harmadik erét alkotja. Olyan álmosan, olyan ímmel-ámmal intéződnek nálunk az ügyek, hogy az már valósággal lelki émelygést okoz a közjóra született léleknek. Ellenségeinknek viszont igen alkalmas anyagot szolgáltat a református vallás kigúnyolására. Bárcsak hallgathatnék erről! Bárcsak eltitkolhatnám mindezt! Bárcsak kimenthetném a kolozsvári reformátusokat! De legyen bár némább, mint a hal, a tények kézzelfoghatóan beszélnek. És megfordítva: nyissam bár a számat akár vádolástokra, akár mentegetésekre, kurátorok, ím, ezek a falak, melyeket még mindig nem ástak ki eddig csaknem kétéves romjaikból, gyorsan megelőznek engem a beszédben, és keservesen panaszoznak, hogy míg az ellenkező hiten levő testvéreinknél, költséget nem kímélve, annyi templomot, palotát, szószerket és tornyot állítottak már helyre majdnem ősi fényükben, addig önekik - vezetőik annyi sürgetése, követelése és tudakozódása ellenére - ily elhagyottan és árván kell siránkozniuk. Az egész elmúlt esztendő folyamán még nem tudtuk elég jól helyreállítani az egyetlen auditoriumunkat sem, ahol ünnepi beszédet tarthattunk volna (szégyen, hogy az én beszédemet is ily sokáig kellett halasztanom!), s ahol általános vizsgálatot vagy nyilvános vitatkozást rendezhattunk volna. És hol van a hat tanterem a hat osztály számára? És hol vannak a hálótermek oly sok növendékünk részére, akiket nem tudunk foglalkoztatni, és még sokkal több olyan növendékünk részére, akik a férőhely hiánya miatt elszakadtak tőlünk! De hagyjuk ezt! Hiszen ez a dolog olyan harsogó hangon kiált, hogy, azt hiszem, egész Magyarországon és Erdélyben cseng tőle a füle mindenkinek.

Bizony, hallgatóim, ezekből a forrásokból oly bőven buzog a víz, s oly bőven terjeng a bűz, hogy ha az iskolák legkegyesebb mecénásai, a nagy fejedelmek, saját költségükön és pénzt nem kímélve csupán az iskolák megújítását tűznék ki célul, és vagyonuk legnagyobb részét végrendeletileg erre a célra hagyományoznák, sőt amit már hagyományoztak, azt is fenntartának továbbra is: akkor sem érnének el semmit; a barbárság akkor is megmarad megrögzött állapotában, s fölzavarja, bemocskolja a tudományok üdeszép folyóvizét. Mert nagyon megromlottak és igen csúf állapotba jutottak azok a csatornák, amelyeken keresztül ezek a jótékony adományok a fejedelmektől az iskolákig jutnak.

Veszélyes lenne azonban nagy bajaink forrásait továbbra is közönyös szemmel néznünk. Sürgősen készülünk fel arra, hogy eltömjük őket, de úgy, hogy külön-külön mindenki kereszen megfelelő orvosságot vagy tömítőszert a saját területén folyó forrás betömésére. Tömjék be a magukét a tanulók is, meg a tanítók is, úgyszintén a papok is, meg a kurátorok is!

És bizony úgy látszik, hogy tanulóink már jó ideje derekasan nekiláttak ennek a munkának. A legtöbbjüket nem a szolgaságtól való félelem és nem a kényszerűség, hanem a józan választás, a tudományok szeretete és a szabad elhatározás vitte arra, hogy fölös jónak tartván az élet külsőleges előnyeit, minden testi kényelemtől lemondjanak, csakhogy lelküket kiművelhessék; hogy ide kövessenek bennünket a szegénység kellős közepébe, készen arra, hogy

bármit eltűrjenek inkább, mintsem hogy egy szikrányit is engedjenek abból a szenvedélyes szeretetből, mely a múzsák iránt lángol bennük. Valóban segíteni kellene az ilyeneket, de eddig még senkire sem akadtunk, aki elszánta volna magát erre.

És hogy a tanítók is milyen módon tettek eleget kötelességüknek az őket illető forrás eltömtetésében, az kitűnik abból, hogy ők, akiket az akadémiák Isten segítségével ünnepélyesen bocsátottak ki a tanítói pályára, visszautasították már néhány egyház meghívását fényes papi állásokra,⁷⁸ mert a legnagyobb küzdelmek, nyomorúság, viszontagság, szegénység, megvetett helyzet, hálátlanság és számtalan egyéb bajok s kellemetlenségek között is szívesebben díszítik erejükhöz képest saját Spártájukat, annak viszontagságos helyzete ellenére is, mintsem hogy elhagyják őrhelyüket, ahova Isten állította őket. Szüntelenül arra intenek, buzdítanak és ösztönöznek mindenkit, hogy teljesítse igaz keresztényhez illő kötelességét az iskolaügy előmozdítása terén. És mivel az osztályvezető tanítók tartásának költsége olyan teher, mely saját erejüket meghaladja, azért, amint illik, az egyházhoz folyamodtak segítségért. Hogy pedig ebből a ti iskolátokból az eddigi zűrzavar gyökerestől kipusztuljon, azért azt is megszabták, hogy a legközelebbi vizsgák után majd minden osztályban vagy partikuláris iskolában, milyen módszert kell gondosan szem előtt tartani. Ígérnek továbbá, hogy a teológia, filológia és filozófia folyamatos előadásában szorgalmasak lesznek. Sőt, ha úgy látják, hogy harmadik lelkipásztor fogadása akadályozná rendszeres járandóság kiszabását osztályvezető tanítóink részére, akkor inkább készek volnának magukat arra kötelezni, hogy hetenként felváltva tartanak majd beszédet a gyülekezet előtt.

Az egyháziak kötelessége most már, hogy azt a kegyes hajlandóságot, mellyel eddig felkarolták az iskolát, ne csak megőrizték, hanem továbbra is erősítsék magukban, és gyakori buzdítással e közhasznú dolog előmozdítására ösztönözzék övéiket; hogy az iskolák szerencsétlen tanítóit vigasztalják, helyzetük javítására tőlük telhetően különleges figyelmet fordítsanak, és bölcs tanáccsal a többi, saját rendjükbeli társaikat is helyes útra tereljék, ha azokban más hajlandóság volna.

Felétek kanyarodik most már beszédem, kurátorok! Hiszen látom, hogy múzsáink rátok függesztik szemüket; s mintha magát az iskolát hallanám, amint figyelmeztetve szól nektek, hivatkozva az irántatok tanúsított igen nagy érdemeire, vagy mint az anya gyermekeit, úgy buzdít benneteket, támaszkodva szülői tekintélyére; avagy kér benneteket, hivatkozva válságos helyzetének súlyosságára:

„Fiaim, könnyítsetek szülőanyátok szerencsétlen sorsán méltányosságtokkal! Megvetett, elhagyott vagyok, segítsetek rajtam! Lányaim, a múzsák, száműzve vannak, hívjátok vissza őket! Tanítóim elhagytak, hozzátok vissza őket! Ősi javaimból, melyeket eddig idősebb nővérem, az egyház, csaknem egészen magának követelt, rendeljetelek fizetést hat tanítómnak! Erdély fenséges fejedelmének, az én kegyelmes uramnak, patrónusomnak és mecénásomnak ebben a dologban kiadott legkegyelmesebb parancsát és beleegyezését fogadjátok köteles és mennél alázatosabb hálával, tiszteljétek azt, és a fejedelmi határozat értelmében minden további huzavona nélkül sürgősen adjatok nekem határozott választ! Végül pedig azt az embert, akit múzsáim táplálására az én fejedelmem küld most hozzátok - ha csak a meztelen igazság feltárásával már a tornácon meg nem sértett benneteket -, fogadjátok be, vegyétek oltalmatokba, pártfogoljátok, és így jóságotokkal, bölcsességetekkel és készségetek megmutatásával lelkesítsétek őt további sikerek elérésére!”

Befejeztem.

⁷⁸ Apáczai itt önmagára céloz: a gyulafehérvári megpróbáltatás után neki is papi állást kínáltak fel Kézdivásárhelyen, majd Enyeden, de visszautasította, mivel a tanítást érezte hivatásának.

LEVELEK (1657-1659)

1

Apáczai János supplicatiója Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszonyhoz⁷⁹

Apáczai János alázatos supplicatiója Nagyságodhoz, mint kegyelmes asszonyához.

Kegyelmes asszonyom, noha jól tudom, mely sok ecclesiák és scholák támaszkodnak a Nagyságod fejedelmi kegyességére, mindazáltal, mivel Nagyságodnak az Isten dicsőségére való nagy indulatot mindazok is meg nem határozhatják, én is, Nagyságodnak egyik méltatlan cliense,⁸⁰ kényszerítetem scholám nevével nagy szükségében Nagyságod előtt esedezni, hogy Nagyságod Istenét és igaz vallásunknak ennyi derék adversariusok⁸¹ között való gyarapodását kegyelmesen megtekintvén, méltóztassék fejedelmi kegyelmességéből szegény scholánk előmenetelére valami beneficiumot⁸² rendelni, hadd tapasztalja meg scholám is, nemcsak én magam, hogy az igaz reformata religiónak dajkájául ez hazában ama nagy országló király, úr Krisztus, Nagyságodat rendelte, ehhez képest igyekezzék annál nagyobb indulattal a Nagyságod mind világi és mind örökkévaló boldogságáért Isten előtt esedezni.

2

Apáczai levele Geleji Katona Istvánhoz, udvarhelyi paphoz és espereshez⁸³

Szerelmes atyámfia s régi, kedves és igaz barátom, Geleji uram! A kegyelmed szerelmes gyermeke halálából, sok kárvallásából és mostani szomorúságából származott szomorú állapotján igaz barátságos szívvel szánakozom. De mit mondjak, édes atyámfia! Nemde nem azért szokta-e a hatalmas Úr látogatni? Ha gondolkodik kegyelmed sok szegény atyánkfiai felől, kiknek gyermekek a földhöz verettetett, keresményekkel szemek láttára az idegenek osztottak éppenséggel, s magok pedig e mai napon is nem pincében, a magok szabadságában, hanem nehéz vasban és takaródzó nélkül, a hó hátán, keserves rabságban szigorognak⁸⁴ etc., vagyon úgy tetszik mivel vigasztalni magát. Annál inkább, hogy amit az apostol szükségesnek ítél az híveknek az halandó életre, I. Tim. 6., anélkül a jó Isten ugyan nem hagyta teljességgel kegyelmedet, noha tudom, mily nehezen esik, mikor eszébe jut kegyelmednek az Isten sok szép áldásának ennek előtte kegyelmeden ugyan megtornynosodása. De ilyenképpen juthatunk mi a külső jóknak és azok által a minden jó adójának bővebb ismeretére etc. - Sokan szenvednek, édes atyámfia, most mások is kegyelmeddel, és így a szomorúság megosztódik. Én

⁷⁹ A levél keltezetlen, de Lorántffy Zsuzsanna válaszleveléből kitűnik, hogy 1657 első felében írhatta.

⁸⁰ pártfogoltja

⁸¹ ellenfelek

⁸² adományt

⁸³ Geleji Katona István a hasonló nevű püspök unokaöccse volt.

⁸⁴ nyomorognak

sem vagyok teljességgel szenvedés nélkül, mert ebben az esztendőben a fejedelem részéről való fizetésemben csak egy batkánit sem láttam. Bántódásom is nagy vagyon, a miá' a kevés Batai miá'. Teljességgel azon vagyon, mint kevés becsületecskémben megkárosíthasson. Vasárnap a titulusért⁸⁵ erősen kipaedicála. A deákok fogják fel ügyemet. Valóban ők is feladták néki a vizes inget, és még hátra is van valami. Ezekről másszor...

Kívánnám, édes atyámfia, hogy a kegyelmed mostani terhét én is, mint kegyelmed régen a miénket, segíthetném. De igen messze vagyunk egymástól. Azonban költség nincs, mert ide a váras közé húsz tallért adtam az öcsémnek, kik még kegyelmednél sokkal nyomorultabban maradtak, mert azoknak se házok, se semminémű marhájok, se búzájok, se semmiek e világon a testeknél s rajtok valónál egyéb nem maradt, s azonban az egyik talán négy gyermekkel vagyon: adtam tíz tallért. - Mindazáltal, ha közelebb volnánk egymáshoz, ugyan lehetnék kegyelmednek valami könnyebbséggel, s így is, édes atyámfia, ha miben tudhatja kegyelmed, hogy az én kegyelmedhez való barátságomnak hasznát veheti, tudósítson felőle, s nem leszek háládatlan és feledékeny a kegyelmed régi atyafiságos barátságáról. Az Eutropiust⁸⁶ ajándékon megküldöm kegyelmednek ezen embertől, noha amennyit én érte adtam, csak hogy a kegyelmedé volt, el nem adhatnók annál feljebb. A Szókratészt Csernátoni uram vette meg, ítélem egy forinton. Az Althusius egy deáknál vagyon, többet nem tudok. Köszöntöm mind én s mind feleségem asszonyomat. Valóban kívánnók kegyelmeteket látni egyszer. Legyen jó egészségben kegyelmetek; kegyelmednek igaz barátja és az úrban atyjafia

Apáczai János, mp.

Claud.⁸⁷ Decem. 27. 1658.

3

Apáczai supplicatioja Barcsay Ákoshoz

Apáczai János alázatos supplicatioja Nagyságodhoz, mint igen kegyelmes urához és Maece-nássához.

Kegyelmes uram! Alázatosan jelentem Nagyságodnak, hogy ez a schola, mely az egész kereszténység között fennforgó legnehezebb és legártalmasabb két adversa religiók⁸⁸ ellenében plántáltatott volt a boldog emlékezetű fejedelmektől: az a jó véget a patrocíniumnak⁸⁹ elégtelensége miatt mindeddig is el nem érte, hanem sőt inkább csúfolásra adott sokakban azoknak kész alkolmatosságot, az alkolmatlan tanítások és tanulások által. Mostan penig ugyan fölötte elhagyatott állapottal vagyunk: mert itt, kegyelmes uram, a nagy égés után még csak egy auditorium⁹⁰ sem volt mindeddig is, melyben taníthattunk volna, hanem kamarákban kényszerítettünk tisztünköt végbenvinnünk. Igyekeznek ugyan már az itt való uraim felépítetéseken, de mikorra leszen az, én nem tudom. Tanítók is ordinariusok⁹¹ csak ketten

⁸⁵ A professzori címet egyedül Apáczai használta Kolozsváron. Emiatt prédikálta ki Batai.

⁸⁶ Római történetíró, aki népszerű formában megírta Róma történetét.

⁸⁷ Claudiopolis - Kolozsvár

⁸⁸ ellenséges vallások (a katolikusok és unitáriusok)

⁸⁹ védelemnek

⁹⁰ előadóterem

⁹¹ rendes, állandó

vagyunk. Két ember pengig (bár az maga volna az istenes Platón és a nagy Arisztotelész) annyi sok külömb-külobmféle korban levő elméknek hasznos taníttására elégséges nem lehetne soha. Noha némely jóindulatú emberek az elmúlt télben magokat megszedvén, három praeceptornak⁹² rendelték volt esztendeig való fizetést, de félek rajta, ez az idő eltelvén, az is csak füstbe megyen, ha a Nagyságod fejedelmi kegyelmessége nem accedál.⁹³ Minek okáért Nagyságodnak mint kegyelmes urának szegény elhagyatott scholánk könyörög énáltalam, méltóztassék Nagyságod fejedelmi kegyelmességéből ennek az ecclesiának parancsolni, hogy az ecclesia pénzéből vagy proventusából⁹⁴ (reá emlékeztetvén a' végre, melyre az istenes fejedelmektől rendeltetett; tudniillik religióink gyarapodására, mely a scholák virágzása által szokott legjobban mindenütt lábat kapni) deputáltassék⁹⁵ a praeceptorok számára három-három száz forint esztendőnként. Hogy aki rhetorikát fog taníttani, fizethessünk 60 forintot néki esztendőnként; aki poësiszt, annak is 60; aki syntaxist, annak 50; aki etymológiát, 50; aki rudimentát,⁹⁶ 40; aki ortographiát, azaz írást s olvasást, annak is 40. Egyébként, kegyelmes uram, soha bizony jó módjával adversariusink ellen meg nem állhatunk. Magunk, hogy mindazokat a dolgokat taníthassuk, soha rá nem érkezünk. Sőt, ha mind reájok érkezni is azokra, de azonban el kellene a theologiának és philosophiának maradni, mellyek nélkül amazok csak haszontalan csevegések. Hogy azért, kegyelmes uram, ne kényszeríttessenek tovább a reformátusok gyermekei latinitás tanulása kedvéért a pápistákhoz folyamodni (mint régen az izraeliták a philisteusokhoz az ő fegyvereknek megélesítéséért), s azonba religiójokat sokan változtatván, a pápista tanítók incselkedések által vallásunktól elszakadjanak, nekünk nagy lelkünk sérelmére: méltóztassék Nagyságod kegyelmesen annuálni⁹⁷ és disponálni⁹⁸ a dolog felől.

E felett, kegyelmes uram, hogy az Isten dűcsősége és a Nagyságod méltóságos híreneve a tisztességes tudományok és keresztyén vallásunk gyarapítása által annál inkább öregbedjék: ne szánja Nagyságod egynehány jóindulatú iffiúnak valami beneficiumocskát rendelni, kik a Nagyságod szárnyai és fejedelmi kegyelmessége alatt felneveltetvén az igazságban és a scientiákban,⁹⁹ arra másokat is osztán taníthassanak és így a Nagyságod kegyelmessége hirdettessék mindaddig, valamig a tudományok a világon taníttatnak. Itt, kegyelmes uram, rendszerint való jövedelmek a diákok napjába ötven-ötven pénz, mely mennyit tehessen ötven-hatvan diák, Nagyságod kegyelmesen megíttélheti. Az irgalmas Isten a Nagyságod fejedelmi színét igazgassa mindenekben az ő dűcsőségére.

⁹² tanítónak

⁹³ segít

⁹⁴ jövedelméből

⁹⁵ rendeltessék

⁹⁶ bevezetőt a nyelvtanhoz

⁹⁷ beleegyezését adni

⁹⁸ rendelkezni

⁹⁹ tudományokban

APÁCZAI TERVE AZ AKADÉMIA FELÁLLÍTÁSÁRÓL¹⁰⁰

A fejedelmi felségre Isten gondviseléséből mostan felemeltetett méltóságos, nagyságos és kegyelmes erdélyi fejedelemnek, Barcsai Ákos urunknak, nékem is jótevő és kegyes fejedelemnek, uramnak és Maecenásomnak, az országoknak legfelsőbb urától s szabadoson osztogató bírjától hosszú életet, szerencsés országlást és az alatta valókon az bölcsesség és az tudományok gyarapítása által az sok szomorú magyar vérhullás és omlás után csendes és sokáig tartó, szép békességben való bölcsen uralkodást!

Kisebb vagyok, kegyelmes uram, mind magam s mind ez íráskám, mintsem bátorságosan az Nagyságod méltóságos tekinteti előtt megjelenhetném: de hiszem ha az egyéb dolgokban is nem azoknak annyira nagyságát, mint hasznát szoktuk nézni; ha ez kicsiny íráskámban nagy közönséges haszonra igyekezem, szívesen fájlalván az szegény magyar nemzetnek academiája nemlétéből kiszármazott és ez világon széljelterjedett barbarus nevét s honjában is rettenetes kárát, kinek jelenthetem fájdalmamat, s mutathatom erről való orvosságkereső supplicatiómat¹⁰¹ nagyobb reménységgel bé, mint akitől minden, hazánknak közönséges javának s nemzetünknek újonnan megépülésének indulatja és előmente az jó Isten után függ.

Minek okáért, kegyelmes uram, hogy academia erectiója¹⁰² felől való gondolkozásra ennyi országos, súlyos és majd elviselhetetlen gondjai között alkalmatosságot szolgáltatok Nagyságodnak, ne ítélje Nagyságod teljességgel helytelenséggel és importunitásnak¹⁰³ lenni, hanem méltóztassék inkább kegyelmes Fridericus Barbarossának,¹⁰⁴ a scholák szabadsága első authorának, imez motiváját¹⁰⁵ egy szempillantásig kegyelmesen szeme eleibe venni: tudniillik „ut cum omnes bona facientes nostram laudem et protectionem omnimodo mereantur, quorum scientia totus illuminatur mundus, et ad obediendum deo et nobis, eius ministris, vita subditorum informatur, quadam speciali dilectione eos ab omni iniuria defendamus”¹⁰⁶ etc. És

¹⁰⁰ Teljes címe: „A magyar nemzetben immár elvégtére egy Académia felállításának módja és formája, melyben megmutattatik, mind amely könnyen mindjárt is meglehetne, mind az pedig, mely kicsiny akadályok állottak ebben ennek előtte is ellent.” E tervezet csak 1872 óta ismeretes, amikor egyik másolati példányát (az eredeti elveszett) Szabó Károly felfedezte az Aranka-gyűjteményben. Később a marosvásárhelyi Teleki könyvtárban újabb, teljesebb másolatot talált Gyalui Farkas. A tervezet szövegét mindkét másolat figyelembe vételével közöljük. E tervezetből kitűnik, hogy a gyulafehérvári kollégium fenntartására fordított költséggel jóval nagyobb lélekszámmal működő akadémiát lehetett volna fenntartani. A gyulafehérvári kollégium ugyanis 40 bentlakó diákkal, 1 professzorral és 5 magisterrel dolgozott, míg Apáczai tervezete szerint az összeg helyes beosztással elég lenne arra, hogy 100 bentlakó diák 11 professzorral dolgozzék a létesítendő akadémián.

A tervezet 1658 őszén készült. Az akadémia nyelve - a korabeli összes európai akadémiákhoz hasonlóan - a latin lett volna.

¹⁰¹ kérelmemet

¹⁰² felállítása

¹⁰³ alkalmatlanságnak

¹⁰⁴ Barbarossa Frigyes német-római császár (1152- 1190) szabályozta először a nyilvános iskolák tanulóinak helyzetét.

¹⁰⁵ indítóokait

¹⁰⁶ bár mindenki, aki jót tesz, megérdemli mindenképpen a mi dicséretünket és pártfogásunkat, de akiknek tudománya az egész világot beragyogja, és úgy alakítja alattvalóinak életét, hogy engedelmeskedjenek istennek és nekünk, az isten szolgáinak, azokat valami különleges szeretettel kell védenünk minden jogtalansággal szemben

abból ím e két dolog, hogy tudniillik az tudománynak gyarapodása (mely academia nélkül soha jól meg nem lehet) ékesíti és világosítja meg az országokat, és hogy ugyanazon által készítettnek el (mely nélkül is nemzet ez föld hátán az miénknél inkább nem szűkölködik) az subditusok¹⁰⁷ az Isten és fejedelmekhez való engedelmességre (melyre ismét most Nagyságodnak országlásának kezdetiben vagyon legnagyobb szüksége), ez két dolog, mondok, amiképpen engem az academiának lerajzolására indított, nem pedig (bizonyságom ebben az egekből az szíveknek formálója és vizsgálója) valami egyéb haszon avagy méltóságkeresés, mely énnekem érdemem felett Nagyságodtól megadatott,¹⁰⁸ soha többet nem is kívánok, indítsa fel Nagyságodat is egy fertály órácskát ez rajznak megszemlélésében eltölteni, és az építésnek könnyű voltát ebből eszében vévén, az academia erectiójához kezdeni. Segéllje ez gyönyörűsége és szükséges jóra az felséges Isten Nagyságodat, kegyelmes Uram! Nagyságodnak alázatos és méltatlan szolgája

Apáczai Cseri János

EGY MAGYAR AKADÉMIÁNAK LERAJZOLÁSA

I. Az academiák, collegiumok és scholák szükséges voltáról és akadályairól másutt eleget szólván (in oratione inaugurali, 1656. nov. 20. habita Claudiopoli), itt csak azt illik meglátnunk, miképpen cselekedhesse meg azt az magyar nemzetben valamely kegyes fejedelem, hogy más nemzetek példájára nekünk is ne csak collegiumunk, mint eddig, hanem ugyan academiánk is lehessen, még pedig vagy semmi, vagy igen kevés költségével.

II. Mivel pedig az collegiumokat az academiáktól 1. az proventus¹⁰⁹ nagyobb volta, 2. az tanítóknak és tanulóknak többsége, 3. az ilyen személyeknek szabadsága szokta megkülönböztetni: szükség, hogy az lehetetlenséget mindenik részről elhárítsuk.

III. Az proventus dolgát ami illeti, mivel az az fundamentum, legelsőben is azt kérheti: lehetne-e egy ilyen országnak vagy ország fejedelmének, akinek ilyen rettenetes sancot¹¹⁰ és esztendőnként való adót kell fizetni, abban módja, hogy egy academiához megkívántatott proventus mostanában rendelkezhetne? Mely kérdésre, hogy megfeleljek, legelsőben is az academiák között lévő különbségeket kell meggondolnunk. Melyek közül noha egyik az másiknál sokkal gazdagabb, mint az angliaiak az belgiumiaknál és az scotiaiaknál, sőt ugyanazon országban is egyik az másiknál: mindazáltal az academiaságok mindeniknek csak egy, mivel az proventus nem az formalitására, hanem csak az materiájára tartozik az academiának.

Annak okáért az szegényebb rendű academiákat vévén mi fel az iránt például, azt merem mondani, hogy avval az proventussal, melyet esztendőnként Fejérváratt az feljebb való esztendőnkben, az örök emlékezetű *Bethlen Gábor* halálától fogva, az professorok, mesterek és deákok percipióltanak,¹¹¹ egy pénz augmentatio¹¹² nélkül (csak jó rendben állították volna mind az scholát, mind az proventus állapotját) tíz professorokat vagy tizenegyet és száz

¹⁰⁷ alattvalók

¹⁰⁸ Célzás Barcsai adományára a kolozsvári iskola számára, melyből Apáczai is részesedett.

¹⁰⁹ jövedelem

¹¹⁰ sarcot

¹¹¹ felvettek, kaptak

¹¹² gyarapítás, növelés

alumnus¹¹³ deákokat tarthattak volna; mely személyek egy egész academiát töltek volna az számra nézve; olyat pedig, hogy Scotiában talán egyik academia is nem érkezett volna el véle,¹¹⁴ mert a száz alumniát¹¹⁵ nézve sok exspectansok¹¹⁶ és az nagy frequentiára¹¹⁷ nézve sok nemesek és idegen vallásúak is confluáltak¹¹⁸ volna. Az tizenegy professorok pedig ilyen rendbeliek löttek volna: theologiae professor 2, hebraeae et orientalium linguarum 1, graecae 1, iurisprudentiae 1, medicinae 1, ethicae et politicae 1, physicae 1, matheseos 1, dialecticae 1, eloquentiae et historiarum 1.¹¹⁹ Melyek többet tehettenek volna ám az eddig való egy s két nagy fizetésű professornál és három-négy trivium tanítómestereknél.¹²⁰

IV. Hogy peniglen az fejevári collegium eddig való proventusza ez végre elégséges lött légyen, nyilván megtetszik az erogatióból. Mert (hogy az Alstedius, Bisterfeldius, Piscator fizetéseket ne említsem) az minapi professornak fizetése¹²¹ volt 1800 forint; az négy akademikus mesteré 1000 forint, búza 144 köböl,¹²² bor 800 veder,¹²³ disznó 12, bárány 60, e felett vaj, méz (az borsót, kását, lencsét nem adták mostanában meg), az fára mindenestül fogva 64 forint. Az húsz negyvenes bor¹²⁴ pedig, egyik-egyik 25 forintjával tett volna 500 forintot, a 144 köböl búza is legalább egy forintjával 144 forintot, az 12 disznó is 50 forintot, az 60 bárány is 30 forintot, az vaj s méz is 10 forintot. Melyek az 1000 forinthez számláltatván, tésznek 1798; de jóval is többet érnek ezek az jók, az mint akárki is általlátja. A negyven alumnusnak készpénzt adtak 800 forintot, minden napra pedig annyi kenyér, bor és ser praeabendát¹²⁵ kinek-kinek, hogy legalább 15 pénzt, sőt 25-öt is megért volna egyike-egyike, és esztendő által csak 15-ével is az kenyér, bor, ser tett volna egyike 54 forintot.¹²⁶ És mivel 40-szer 54 tészén 2160 forintot, és ama 800-zal tészén 2960-t; tehát a professorokéval és mesterekével az deákokét öszveszámlálván, az egész summa tészén 6558 forintot. Hát még ezenkívül mennyi ment az sok alumnusok promotiójára,¹²⁷ s mennyi maradt benne mégis.¹²⁸

¹¹³ bentlakó növendék

¹¹⁴ nem ért volna fel vele

¹¹⁵ ingyenes ellátás

¹¹⁶ igénylők, az alumnia igénylői

¹¹⁷ látogatottság

¹¹⁸ összegyülekeztek

¹¹⁹ a teológiának 2 professzora, a héber és keleti nyelveknek 1, a görögnek 1, a jogtudománynak 1, az orvostudománynak 1, az erkölcstannak és politikának 1, a fizikának 1, a matematikának 1, a dialektikának 1, az ékesszólásnak és történelemnek 1.

¹²⁰ A triviális (középfokú) iskola osztályaiban tanítottak.

¹²¹ Basiriusról van szó. aki ekkor már nem tartózkodott Gyulafehérváron, hanem a Rákócziak magyarországi birtokain.

¹²² űrmérték szemes termények mérésére (1 köböl - kb. 93 liter)

¹²³ űrmérték folyadék mérésére (1 veder - kb. 11 liter)

¹²⁴ húsz hordó bor, negyven vedres hordókkal számítva

¹²⁵ járandóságot

¹²⁶ napi 15 pénz 30 nap alatt lesz 4 és fél forint, egy év alatt pedig 54 forint

¹²⁷ előléptetés, felavatás

¹²⁸ még maradt is belőle

V. Az proventus dolgából azért akadály eddig sem volt, kívántatott volna csak az jó dispositio,¹²⁹ mely az második dolgot is, tudniillik az tanítóknak és tanulóknak számát is megnövekedtetni lehetne volna, és elégségesse tehetné volna: mivel száz alumnus (kik mellett expectánsok, nemesek és egyéb rendbéliek mindenkor sokan lőttek volna), és tíz vagy tizenegy professor akárhol térsen egy academiát, csak az szabadság accedáljon.¹³⁰

Ebből pedig az proventusból ennyi számú személyeket szépen eltarthattak volna. Mert az 3000 forintját száz alumnusnak osztogatván ki esztendőnként, egynek 30 forint jutott volna, azaz holnapra három-három, az két nyári holnapokat kivéven, az melyekben oly módon tanítás is nem lehetett, s ők is el szoktak széljedni, júliusban tudniillik és augusztusban, noha nem egészen, de nagyobb részből. Immár az tanítók tizenegyen úgy tartathattak volna el belőle, hogy az professor eloquentiae et historiarum fizetése lőtt volna esztendőnként 250 forint, az dialecticae professoré is 250, az matheseos professoré is 250, az physicae professoré is 250 (az ethicae et politicae professoré is 250),¹³¹ az medicinae professoré pedig 300, az iurisprudentiae professoré is annyi, azaz 300, az hebraeae et arabicae linguae professoré is 300, az graecae linguae professoré is 300. És mivelhogy az theologica facultas¹³² legszükségesebb és szélesebben is kiterjedő, ebben két professor lőtt volna szükséges, theoreticus tudniillik és practicus, kikben mivel mind az arsoknak,¹³³ mind az scientiáknak is, mind az originális nyelveknek¹³⁴ tudása megkívántatik szükségesen, azonban peniglen se privatum collegium¹³⁵ tartásokból nem illik pénzt venni, mint az többi facultasokban szabados, s az praxisból sem kapnak semmit, mint az juristák és medicusok,¹³⁶ minden keresztyén academiák szokások szerint ezek többet vehetnek volna, úgymint mindenik négy-négy százat. Ezek azért egybeszámláltatván térsnek 3250 forintot, és az deákokéval együtt 6250-t; úgyhogy még egyéb ususra¹³⁷ 308 forint maradjon fel. Nem lőtt volna hát az tanítók és tanulók sokaságára nézve is semmi difficultas,¹³⁸ ha az helyek mivoltához képest egy kevésse az mi eleink szűkebben dispensáltak¹³⁹ volna, és egyre-kettőre, mégpenig idegenre, csak az minden közönséges haszon nélkül való magok csudáltató nagy tudományért annyit nem osztottak volna, s az grammatica, poesis és rhetorica tanításért (melyeket háromszáz forinttal mind béértének volna) ne adtak volna 1798 forintot az academicus mestereknek, hanem fogták volna inkább nagyobb dolgokra őket. De az idegeneknek uralkodása és az magunkéinak irigysége tőtte nekünk ez nagy kárt.

¹²⁹ elrendezés

¹³⁰ járuljon hozzá, legyen meg hozzá

¹³¹ „az ethicae et politicae professoré is 250” - hiányzik a tervezet mindkét ismeretes másolatából, de betoldását indokolja a professzori fizetéseknek Apáczai által közölt végösszege, melyből különben hiányoznék 250 Ft. De indokolja a betoldást az is, hogy a III. fejezetben, ahol a professorok sorrendjét közli Apáczai, szerepel az ethika és politika professzora.

¹³² teológiai kar

¹³³ a hét szabad művészet: grammatika, retorika, dialektika, aritmetika, geometria, asztronómia, zene

¹³⁴ eredeti nyelvek (latin, görög, héber, arab)

¹³⁵ magán órákon, kisebb csoportokban való tanítás

¹³⁶ jogászok és orvosok

¹³⁷ szükségletre

¹³⁸ nehézség

¹³⁹ fizettek

VI. Mindazáltal itt az volt eleitől fogva s most is az az nehézség, hogy ennyi fizetésre idegen országbul nem hozhatni, s az magunk felekezeti¹⁴⁰ pedig nem arra valók. Én pedig az elsőre azt mondom, hogy mivel Scotia az embereknek benne lévő bőségéhez képest az élet eltápláltatására nézve szűk ország, s az benne való jó rendjek miatt az szép tudományoknak tudós emberekből bővös:¹⁴¹ nem kételkedem, hogy csak erre az fizetésre is elég professorokat onnan nem hozhattak volna, kik az nagy fizetésűeknél alábbvalók mindazáltal nem löttek volna az közönséges haszonra. Az magunk felekezeti alkalmatlansága is nem szintén olyan nagy, hogy ebben teljességgel ellent állhatott volna.

Mert az mint halljuk és látjuk magunk, az nevezetes academiákban is az mostan felvött professorok gyakorta gyengék szoktak lenni, s hogy lehetne is másképpen? Holott, aki ma deák, holnap néha professorrá tétetik, csak fundamentuma és indulatja jó legyen, ez reménység alatt, hogy a sok exercitium¹⁴² által idő telve perficiálódik.¹⁴³ Ha ez az gondolat és indulat az mieinkben megtaláltatott volna, vaj ki sok magyar érkeznék most el sok nevezetes, idegen országbéli professorokkal. Az szabók, vargák, számtartók, udvarbírák, prókátorok, törvénytevők, mesterek, papok etc. sem olyan készek először, mint egynéhány esztendő tiszteken eltöltések után, de ugyan nem mégyünk azért idegen országra az ilyenekért. Noha én amaz híres-neves Voetius doctornak tanácsát követvén (kitül nem egyszer hallottam, hogy a scholák az magyar nemzetben soha jók nem lehetnek, valamíg csak idegen professorok lesznek közöttünk, hanem úgy lehetne ahhoz reménység, ha egy facultasban egy idegen professor lenne, s ugyanazonban hazafia lenne egy másik, mindaddig, valamíg cselekedetünkkel megmutathatnók, hogy az idegenekkel elérkezünk¹⁴⁴ az tanításban, és így elhítenék nemzetünkkel, hogy nálok nélkül ellehetünk már teljességgel), az eszes tanácsot követvén, mondok, nem ezt akarom elhíteni, hogy csak az miénkre bízattatnék az dolog, hanem csak szinte hogy, mint eddig, az hazafiai ezután is teljességgel szintén úgy meg nem vettvén, az idegenek mellé felvétetnének, azon authoritással és az tanításba való professori hatalommal; ne lenne az idegen professorok köztünk lakása olyan minden közönséges haszon nélkül, mint ennek előtte való időkben, kik mivel minden authoritás csak kezekben volt, nem vigyázzván szegény nemzetünknek közönséges előmenetelire, minden felsőbb dolgoknak és tudományoknak tanítását csak magoknak tulajdonították, az mellettek való tudós magyar fiakat pedig, ha még theologiae doctorok voltak is, és azon facultasra, az melyet ők tanítottak, méltóknak ítéltettek az academiáktól, az grammatica, rhetorica, poëtica tanításra nyomták őket alá, hogy meg ne tetszhetnék tudományok, hanem csak ő magok dicsértetnének mindenektől.¹⁴⁵ Azért az én szóm itt csak az, hogy mivel az theologiae professornak kettőnek kellene lenni, lenne egyik magyar s az másik scotus¹⁴⁶ vagy egyéb nemzet, aki kevés fizetésre eljönne. Hasonlóképpen lenne az görög professor is idegen; sidó professort magunk között is könnyen találnánk. Így az philosophiának is némely részére, úgy mint az mathesisre és még egyikre valamelyikre hoznának egyet, az többi lennének magyar fiak: megtanítaná az emulatio¹⁴⁷ őket, mint kellene

¹⁴⁰ a mi népünkben valók, a mi népünk fiai

¹⁴¹ nagyszámban vannak tudós emberei

¹⁴² gyakorlat

¹⁴³ tökéletesedik

¹⁴⁴ felérünk

¹⁴⁵ Apáczai itt is magára céloz: bár első volt, aki külföldön doktorátust szerzett, hazatérve mégis csak a középfokú iskola egyik osztályában a poétika tanítását bízták rá Gyulafehérváron.

¹⁴⁶ skót

¹⁴⁷ versengés

az idegenekkel elérkezni. Sőt peniglen, míg az meglehetne, hogy idegenek hoztattatnának, addig sem kellene ezzel hallgatni, hanem az mire másunnan is akarnánk hozatni, arra extraordinarius¹⁴⁸ professorokat kellene felvenni, kik, míg amazok eljönnének, tanítanának, s osztán az professiót¹⁴⁹ nékiek engednék, de olyan conditioval, hogy az idegen személyek változása történve, annak az ilyen cedáló¹⁵⁰ személy sufficiáltatnék¹⁵¹ azután is, ha kedve lenne hozzá: azonban penig lenne jó provisio¹⁵² felőle, ne panaszkodhatnék.

VII. Immár az academiai szabadságot az mi illeti, az felelet az, amely adatott volt még Fridericus Barbarossától (Cod. lib. IV. tit. VI az scholáknak és abban lévő tanítóknak s tanulóknak (mellyel mind ez mai napig élünk); az kívántatnék még meg, hogy amiképpen az prédikátori rendnek hatalma vagyon arra, hogy az kiket az prédikátori tisztre érdemesnek ítél, azt arra felveheti, és így efféle személy felszabadíttatik, még ha szolgai állapotban született is, sőt ami nagyobb, ha valamely deák sok jó esztendőket scholában tekergése után ha csak egynéhány éneket tanul is meg, és falusi mesterségre vagy inkább cantorságra adja magát, felszabadult az ő földesurától; így, mondom, az academiák formalitásához ilyen szabadság kívántatnék, hogy valaki az cursust¹⁵³ akár az philosophiában, akár az medicinában, akár az iurisprudentiában,¹⁵⁴ akár penig az theologiában absolválja,¹⁵⁵ az olyan az senatus academicus előtt derekason megexamináltatván, ha méltónak és illendőnek találtnék, graduáltattnék,¹⁵⁶ azaz solenne diploma¹⁵⁷ által, az mely facultást absolvált, annak praxissára,¹⁵⁸ szabados gyakorlására facultáltatnék,¹⁵⁹ és egyszersmind az mi közöttünk szokásban lévő nemesség is nékie conferáltatnék;¹⁶⁰ avagy ha az dologban valami akadály találtnék, bárcsak úgy lenne, hogy az ilyen személy academicum diplomáját az ország fejedelminek bémutatván, ő Nagysága az academiának judiciumán megállván,¹⁶¹ méltóztatnék maga diplomájával is efféle személyt muniálni,¹⁶² és az szokás szerint nobilitálni.¹⁶³ Nem illik penig egy becsületes úri személynek is ezen megháborodni, mintha ez dolog jobbágyi számának megkevesedésével fogna lenni: mert vajki kevesen volnának olyanok, akik ilyenképpen szabadulást szerezhnének magoknak. Bizonyára nem olyan könnyen, mint most három-négy ének avagy megannyi prédikáció tudása által, hanem sok szép, de nehéz tudományoknak megtanulása által.

¹⁴⁸ rendkívüli

¹⁴⁹ a mesterséget

¹⁵⁰ engedő, helyét átadó

¹⁵¹ tennék utódjává

¹⁵² gondoskodás, elővigyázat

¹⁵³ tanulmányait

¹⁵⁴ jogtudományban

¹⁵⁵ befejezi, bevégzi

¹⁵⁶ felavattatnék

¹⁵⁷ a szokásos diploma

¹⁵⁸ gyakorlat, működési kör

¹⁵⁹ képesíttetnék

¹⁶⁰ megadatnék

¹⁶¹ az akadémia ítéletét elfogadván, jóváhagyván

¹⁶² megerősíteni

¹⁶³ nemességre emelni

De hiszen, ha szintén megannyian volnának is, mint most az falusi mesterségre, hiszen az földesurának is nagyobb becsületre és hasznára esnék az, hogy philosophiae magister¹⁶⁴ és avagy medicinae, avagy iurisprudentiae, avagy theologiae doctor lenne jobbágyából, hogysem valami hitván falusi costa fráter;¹⁶⁵ mert ennek osztán gyakorta szolgálatjával derekas dolgokban is élhetne. Noha, amint mondám, nem kell ettől igen félni, mert nagy az bőkkenője, úgyhogy akik az mi eddigvaló szokásunk szerint szokták elérni felszabadulásoknak módját, azok közül száz közül is jó, ha az megmondott úton egy felszabadulhatna. Ámbár peniglen ugyan nagy maga kárára esnék is ez valakinek: de hiszen nemcsak magunknak születtünk, hanem, amint Plató írja, szüléinknek, barátinknak és hazánkunk; hogy férne azért az igaz generositáshoz¹⁶⁶ és nemesi természethez, hogy magának egy igen kicsin hasznával hazájának nagy kárt igyekeznék tenni? Sőt az dolog így lévén, az nemesség is sokkal nagyobb indulattal kezdene tudományához látni, tudván, mily nagy tisztességére szolgálna az nemes embernek magának is, ha iuris doctor lehetne. S akkor is remélhetnők az barbariesből¹⁶⁷ való felszabadulásunkat, habár csak az ország táblájára iuris doctorok ítélnének. Ó, mely nagy gyalázat az nemes és főemberek gyermekeinek, hogy az paraszt ember gyermekei önékik eleikbe ültetnek, kik után gyakorta süveg levéve kell salápolniok!¹⁶⁸ Ezt hozta ám az időnap előtt való agár és paripa, melyeket ha szintén az scholában tíz-tizenöt esztendeig tekergettenek volna az Justiniánus Pandectái¹⁶⁹ mellett az latinitás megtanulása után, ugyan mégis jó korokban megtalálhatták volna. Én úgy vészem eszemben sok okokból, hogy az tudománynak előmozdítását nem egyebűnnen, hanem az főrendektől kell minékünk várunk, kik ha magok nem tudósok, hogyhogy igyekezhetnek másokat tudósokká tenni.

VIII. Eddig az academia felállításának mivoltáról, tudniillik proventussáról, abban megkívántott személyeknek elégségéről és végezetre szükséges szabadságáról: immár szóljunk abban az tanulásnak és igazgatásnak is rendiről igen röviden. Az tanulásnak azért ilyen rendűnek kellene lenni: hogy aki az triviális scholából az academiában promoveáltatik,¹⁷⁰ legelsőben is az eloquentiában subsistáljon,¹⁷¹ és mindaddig exerceálódjék,¹⁷² valámíg az eloquentiae professor jó lelkesmérettel egybekötöttetett ítéleti szerint illendőnek nem ítéli az promotióra,¹⁷³ és magától írt és publice az academiában declamált oratiókkal¹⁷⁴ elégségesképpen meg nem mutatja arra való illendőségét. Honnan osztán az dialecticára felvétetvén (melyet minden esztendőnként az dialecticae professornak egyszer-egyszer, mint az több philosophiae professornak is, absolválni kell¹⁷⁵), abban esztendőt töltsön, ha érdemes, vitettség az mathesisre,

¹⁶⁴ a filozófia tanítómestere

¹⁶⁵ falusi segédtanító

¹⁶⁶ nagylelkűségéhez

¹⁶⁷ a barbárságból

¹⁶⁸ jár, jön-megy, sétál

¹⁶⁹ Justiniánus bizánci császár (527-565). Kísérletet tett, hogy a római birodalmat régi nagyságában helyreállítsa. Az ő rendeletére készült el a római birodalom törvényeinek gyűjteménye, amelynek alapján kormányozta birodalmát. A Pandekták a polgári törvénykönyv egyik részét képezik.

¹⁷⁰ előlép

¹⁷¹ az ékesszólás tanulásánál állapotodjék meg

¹⁷² gyakorolja magát

¹⁷³ magasabb osztályba való lépésre

¹⁷⁴ a maga készítette és az akadémián nyilvánosan elmondott beszédekkel

¹⁷⁵ záróvizsgát kell tenni

melyben az arithmetiát, geometriát, cosmographiát¹⁷⁶ és astronómiát egy esztendő alatt ismét absolválván, promoveáltassék az physicára, innen esztendő múlva az ethicára és politicára, melyekben is nagy serénységgel egy esztendőt töltvén és így az philosophiában mindenestül fogva öt vagy hat esztendőket, ha kívánja, examináltassék meg, és ha illendőnek találta, laureáltassék¹⁷⁷ az philosophiában, és tétessék artium magisterré.¹⁷⁸ Így azért az arsokban magisteriumot vévén, ha az medicinára igyekezik, öt esztendeig azt szorgalmatosan hallgatván és gyakorolván, s annak utána megexamináltatván, pronúciáltassék¹⁷⁹ medicinae doctornak, és szabados praxis engedtessek nékie. Ha pedig nem medicinára, hanem az iurisprudentiára akarja magát adni az feljebb megírt artium magister: tehát öt esztendőt töltvén annak is szorgalmatos tanulásában, és osztán megexamináltatván, ha illendőnek találta, inauguráltassék iuris doctornak, és az forensis causák¹⁸⁰ tractálására¹⁸¹ admittáltassék.¹⁸² Végezetre pedig, ha sem medicinára, sem iurisprudentiára nem igyekezik, hanem az theologiára, minek előtte admittáltatnék arra, annak előtte esztendeig görögöt, esztendeig sidót tanuljon, és mind az ez két megemlített nyelvek grammaticáiban s mind pedig szükségesben az sidó nyelvre nézve az Moses, próféták és psalmusok,¹⁸³ hasonlóképpen az görögre nézve Platónak és az újtestamentumnak némely könyveinek megértésében, expositiójában¹⁸⁴ és grammatica resolutiójában¹⁸⁵ elég exercitatusnak¹⁸⁶ találta, úgy eresztessek osztán fel az theologiára; holott öt esztendőt töltvén az szorgalmatos tanulásban és exerceálódásban és megexamináltatván, ha méltó lészen rá, theologiae doctorrá creáltassék,¹⁸⁷ noha csak catechetica theologiában¹⁸⁸ jól fundatus¹⁸⁹ legyen, aki olyan elé dolgában nem mehet is, felvétettetik az prédikátorságra accedálván az theologiae facultás testimoniuma.¹⁹⁰ Hogy pedig mindenek rendesebben eshessenek, az ilyen examenekre egy bizonyos időnek rendeltetni legjobb volna, tudniillik szeptembernek vagy júniusnak némely napjai.

IX. Az igazgatásról egyebet nem szóllok, hanem hogy az professorok közül esztendőnként járó szerrel egynek rectornak kell lenni, akinek mind külső s mind belső szükségeire az academiának gondja légyen, és az nagyobb dolgokra senatus academicust, azaz az több professorokat, bégyűjtván, eligazítsa. Mely dolognak jobban végbenvitelére mellette egy

¹⁷⁶ a világegyetem leírását

¹⁷⁷ kapja meg a babérkoszorút

¹⁷⁸ a művészetek tanítómesterévé

¹⁷⁹ nyilvánítsák

¹⁸⁰ törvényszéki ügyek

¹⁸¹ intézésére

¹⁸² bocsátassék

¹⁸³ zsoltárok

¹⁸⁴ fejtegetésében

¹⁸⁵ a nyelvtani elemzésben

¹⁸⁶ gyakorlottnak

¹⁸⁷ nyilvánítsák, tegyék

¹⁸⁸ a vallástanítással foglalkozó teológiában

¹⁸⁹ jól képzett

¹⁹⁰ ehhez járulván a teológiai kar bizonyítványa

pedellusnak¹⁹¹ is kell lenni, ki mint az prédikátorok mellett az egyházfi, úgy legyen, ahová küldik, elmenjen etc. Ennek penig fizetése az 308 feljebb felmaradt forintbul kitelik, ha száz forint lészen is. Az academicus rector, több tisztei között, az novitiosokat,¹⁹² akár nemesek, akár egyéb rendűek legyenek, az matriculában¹⁹³ béírja. És hogy az academia valamiben segéttessék az költségre nézve, szükséges, hogy haszonra valamicskét kívánjon, tudniillik egy úrfitól egy aranyat, közönséges, de jobbágyos nemes ember gyermekétül egy tallért, egyházi nemes embertől egy forintot, vagy ha szegény rendű az ilyen, ötven pénzt, jobbágyember gyermekétül 25 pénzt. Hasonlóképpen, akik graduáltatnak,¹⁹⁴ azok is az academia szükségére contribuáljanak:¹⁹⁵ az philosophus három forintot, az medicus és az jurista négyet, az theologus ötöt; a pedellnek is az ilyenek az megmondott forintszámokra egy-egy garast, mivel akkori állapotjokban sokat szolgálnak. Ezenkívül az diplomáért is kellessék valamit fizetni, úgymint az notariusnak¹⁹⁶ az írásért és az rectornek a pecsétért. Az academia szükségére szereztetett pénzt penig az rector hiti és jó lelkiesméreti szerint egy perselyben gyűjtven, annak kolcsa legyen más professoroknál is, és az feriaikon¹⁹⁷ azt megnyitván és megszámlálván, elrendeljük, és költessék vagy az academia épületire vagy könyvek vételére vagy egyéb szükséges dologra.

X. Az ilyenképpen felállatott és rendelt academia mellé penig typographia, bibliotheca és hortus academicus¹⁹⁸ szükséges; hogy ha az professorok akarnak valami könyveket nyomtattatni, lehessen módjok benne, egyébként nehezen vehetik magokat az írásra, félvén attól, hogy csak az molyok emésztk meg munkájokat. Melyben az volna az legkönnyebb mód, ha az felső istenes magistratus két- vagy háromszáz tallért nem szánván, egyet erigálna,¹⁹⁹ s egy typographust állítana belé, mivel az typographia nem övé, tartoznék minden esztendőnként mindenik professor részéről bizonyos számú disputatióknak²⁰⁰ fél avagy ugyan egész árkosát kinyomtatni, s egyébként amit akarna, azt nyomtatná maga hasznára, aprobáltatván²⁰¹ mindazonáltal az opus²⁰² az academicus senatustól,²⁰³ hogy valami alkalmatlan könyv világra ne jönne tudatlansága által az typographusnak.

Az bibliotheca is felette szükséges mind az deákokra s mind az professorokra nézve, kik kevés proventusokat ne kényszeríttessenek mind az könyvekre költeni, hanem az közönségeket magoknak megszerezvén, legyen az ritkábbakért hová bízni.

¹⁹¹ iskolai altiszt

¹⁹² az új diákokat

¹⁹³ az anyakönyvben

¹⁹⁴ akiket felavatnak

¹⁹⁵ járuljanak hozzá pénzadománnyal

¹⁹⁶ a jegyzőnek

¹⁹⁷ az ünnepeken

¹⁹⁸ fűvészkert

¹⁹⁹ felállítana

²⁰⁰ értekezés, vitairat

²⁰¹ engedélyeztetvén, jóváhagyatván

²⁰² a mű

²⁰³ az akadémia tanáraiból alkotott testület

Az bibliothecának pedig ajtaját minden szeredán, szombaton déljest meg kellene nyittatni, és ha ki micsodás könyvet kívánna, az közönséges asztalra kiadni, nem bocsátván az könyvekhez senkit a bibliothecarius,²⁰⁴ ki ez munkájáért megérné az odafel megmaradt summának 100 forintjával.

Az academiának végezetre szüksége vagyon egy kertre is, amelyben az füvek és ritkább fák plántáltatva légyenek, és az medicinae professor esztendőnként két vagy három versben az academicusok előtt abban bizonyos időközön az füvek természetiről profíteáljon,²⁰⁵ akkor egyébnék békét hagyván, melyben mivel egy hortulanus²⁰⁶ is kellene, amaz harmadik fennmaradott 100 forintot ennek kellene deputálni.²⁰⁷

Nem ártana egy konyhának is lenni, aholott ki-ki szükségére valót pénzért, ha keresne, találna. Ez jó karban állíttatván nemcsak magát tartaná el, hanem még az academiának is nem kevés hasznot hajtana.

Segélj reá én Istenem bennünket!

-&-

²⁰⁴ könyvtáros

²⁰⁵ beszéljen, adjon elő

²⁰⁶ kertész

²⁰⁷ rendelni, adni